

**Міністерство освіти та науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства**

Кваліфікаційна робота

**«Голодомори 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. в Україні: історичний
дискурс»**

**Спеціальність А4 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

Здобувачки вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»
П'ятковської Ілони Володимирівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент
Валіон Оксана Павлівна

РЕЦЕНЗЕНТ:

доктор історичних наук, професор
Старка Володимир Васильович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Історіографічний огляд проблеми	11
1.2. Джерельна база дослідження	15
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ	18
2.1. Соціально-економічний і політичний контекст України у першій третині ХХ століття	18
2.2. Голод 1921–1923 рр.: політичні чинники трагедії.....	21
2.3. Голодомор 1932–1933 рр. як наслідок сталінської політики	25
РОЗДІЛ 3. ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕБІГ ТА СПЕЦИФІКА	30
3.1. Реалізація політики продрозкладки та її наслідки.....	30
3.2. Практики насильницького вилучення продовольства у 1932–1933 рр.	33
3.3. Соціальні, психологічні та моральні виміри голодоморів	35
3.4. Порівняльний аналіз голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр.	40
РОЗДІЛ 4. ГОЛОДОМОРИ ЯК ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВИКЛИК МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ	44
4.1. Реакція українського суспільства на Голодомор: опір, стратегії виживання та формування пам’яті.....	44
4.2. Міжнародне визнання Голодомору: історико-політичний та правовий виміри.....	47

4.3. Політика історичної пам'яті про Голодомор в Україні: інституціоналізація вшанування	50
---	----

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ	53
---	----

5.1. Місце теми Голодомору у змісті шкільного курсу історії України.	53
--	----

5.2. Інтерактивні та компетентнісні підходи до вивчення теми в НУШ	55
--	----

ВИСНОВКИ	59
----------------	----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	62
----------------------------------	----

ДОДАТКИ	70
---------------	----

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю всебічного аналізу Голодоморів в Україні як комплексного історичного явища, що включає соціально-економічні, політичні, демографічні, культурні та педагогічні аспекти. Голодомори належать до найтрагічніших подій в історії України XX століття, наслідки яких суттєво вплинули на суспільну свідомість, історичну пам'ять українського народу, демографічний розвиток, а також на формування національної безпеки та освітньої політики. Їх вивчення дає змогу глибше зрозуміти механізми функціонування тоталітарного режиму, особливості його впливу на суспільство та значення цих подій для сучасної України.

Дослідження соціологічних та економічних процесів, які призвели до масового голоду, є необхідним для глибшого розуміння ролі радянської влади у здійсненні геноциду. Незважаючи на значний внесок українських та світових історичних досліджень у контексті визначення подій першої третини XX століття на теренах України, більшість країн світу досі не визнає Голодомори геноцидом українського народу, адже низка держав вважає окремі факти цієї трагедії недостатньо доведеними. Зокрема, дискусійними залишаються питання економічного становища населення в окремих регіонах, продовольчої політики радянської влади та нерівномірності наслідків голоду в різних частинах України. Голодомори слід розглядати як державну політику примусової конфіскації продовольства, що використовувалася як інструмент контролю та покарання населення. Це сприятиме глибшому розумінню причин та природи голодоморів в умовах тоталітарного радянського режиму.

Соціальна значущість цієї проблематики зумовлена тим, що політика історичної пам'яті щодо голодоморів залишається актуальною в суспільному та науковому дискурсі, оскільки українське суспільство консолідується, а громадянська позиція здобула міцнішу основу. Наукове осмислення цих подій є необхідним для формування об'єктивного історичного знання та суспільної

свідомості. Також з точки зору гуманізму вивчення цієї проблеми є актуальним для розуміння мотивів голодоморів.

Ще одним важливим аспектом актуальності дослідження є вивчення проблематики Голодоморів у системі шкільної освіти в умовах реалізації компетентнісного підходу Нової української школи. Опрацювання цієї теми сприяє формуванню в учнів критичного мислення, навичок аналізу історичних джерел, а також умінь зіставляти різні точки зору та аргументувати історичні події і явища. Водночас викладання теми Голодоморів потребує врахування вікових особливостей учнів, використання сучасних педагогічних технологій та інтерактивних методів навчання.

З огляду на це, особливого значення набуває поєднання наукового та педагогічного компонентів дослідження, оскільки тема Голодомору як геноциду українського народу передбачає не лише засвоєння історичних фактів, а й формування цінностей, емпатії та відповідального ставлення до історичного минулого. У цьому контексті актуальним є вивчення можливостей інтеграції матеріалу про голодомори в освітній процес із використанням сучасних форм і методів навчання, зокрема кейс-методу, дискусій, дебатів, аналізу свідчень очевидців та проєктної діяльності. Ці освітні технології стимулюють інтерес учнів до вивчення історії, сприяють глибшому осмисленню складних історичних процесів і формуванню активної громадянської позиції.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена його комплексним характером, що охоплює наукові, соціальні та освітні аспекти. Розгляд голодоморів як багатовимірного історичного явища дозволяє ґрунтовніше проаналізувати передумови їх виникнення, з'ясувати основні етапи розвитку та наслідки для українського суспільства. Матеріали та результати дослідження будуть цінними у практичній освітній діяльності, зокрема під час викладання історії в школі, що сприятиме формуванню в учнів громадянської відповідальності та розвитку історичного мислення.

Об'єктом дослідження є голодомори в Україні першої третини XX століття як історичне, соціально-економічне та соціально-політичне явище, що виникло в умовах становлення та функціонування тоталітаризму СРСР.

Предметом дослідження є причини, механізми та наслідки голодоморів в Україні у 1921–1923 та 1932–1933 рр., зокрема їх соціально-психологічні та моральні виміри, політика пам'яті та особливості інтеграції проблеми в освітній процес.

Мета дослідження полягає в комплексному аналізі голодоморів в Україні як складного історичного явища, зокрема у виявленні й осмисленні їх причин, механізмів реалізації та наслідків. Особливу увагу приділено впливу дослідженню голодоморів на демографічні процеси, соціальну структуру суспільства, історичну пам'ять та національну свідомість українського народу. Також метою роботи є визначення місця проблематики голодоморів у сучасному науковому дискурсі та шкільній історичній освіті, а також з'ясування її значення для формування громадянських і гуманістичних цінностей.

Завдання дослідження:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми голодоморів в українській та зарубіжній історіографії, а також з'ясувати джерельну базу дослідження;
- розкрити соціально-економічні та політичні передумови виникнення голодоморів в Україні у першій третині XX століття;
- з'ясувати причини, перебіг та особливості Голоду 1921–1923 рр. і Голодомору 1932–1933 рр., а також проаналізувати їх зв'язок із політикою радянської влади;
- охарактеризувати психологічні, соціальні та моральні наслідки голодоморів для українського суспільства;

- дослідити складові формування політики історичної пам'яті про Голодомор в Україні та реакцію міжнародної спільноти на цей процес;
- висвітлити освітній потенціал наукового дослідження для його подальшого використання у закладах загальної середньої освіти.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів.

До загальнонаукових методів належать аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та систематизація, що були використані для всебічного критичного опрацювання наукової літератури та створення теоретичних висновків.

Серед історичних методів застосовано історико-хронологічний метод, що дозволив простежити розвиток подій у часовій послідовності аж до сьогодення, історико-порівняльний метод, завдяки якому вдалося виявити особливості голодоморів, порівняти їх причини, перебіг та загальні наслідки.

Методи аналізу джерел були застосовані для вивчення різних документів, свідчень людей, які безпосередньо пережили голодомори, статистичних даних та відтворення соціально-політичного контексту досліджуваного періоду.

У педагогічній частині роботи використано методи моделювання та узагальнення для розробки підходів до викладання теми у шкільному курсі історії.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921–1933 рр., коли на території України відбулися масові голоди 1921–1923 та 1932–1933 рр. Водночас логіка досліджуваної проблеми зумовлює звернення до сучасного періоду, що дає змогу проаналізувати довготривалі наслідки цих трагедій, осмислити їх із позицій сьогодення та простежити процес формування історичної пам'яті.

Нижньою хронологічною межею обрано 1921 р., що пов'язано з утвердженням радянської влади в Україні та наслідками політики воєнного комунізму, які стали одними з чинників виникнення першого масового голоду. Верхньою межею є сучасність, що дає можливість дослідити вплив голодоморів на суспільну свідомість, історичну пам'ять та освітні практики, а також оцінити їхні довготривалі наслідки для українського суспільства.

Зазначені хронологічні рамки дають змогу простежити передумови, причини, механізми та наслідки голодоморів, а також виявити їхні спільні та відмінні риси.

Наукова новизна і теоретичне значення кваліфікаційного дослідження. Дослідження базується на комплексному підході до аналізу голодоморів в Україні як багатовимірного явища, яке охоплює соціально-економічні, політичні, психологічні та культурні аспекти. Робота узагальнює сучасні підходи до інтерпретації причинно-наслідкових зв'язків голодоморів, розкриває роль державної політики та систематизує знання відносно механізмів реалізації репресивних практик.

Наукова новизна зумовлена узагальненням та систематизацією соціально-психологічних і моральних наслідків геноциду, що дозволяє встановити міжпредметні зв'язки та забезпечити всебічне висвітлення проблеми в межах історичної науки.

Теоретичне значення дослідження полягає в поглибленні знань про природу тоталітарних режимів, механізми державного насильства, формування історичної пам'яті, а також у розробці методичних підходів до викладання цієї теми в школі.

Практичне значення результатів дослідження. Результати даного дослідження мають практичне значення для освітньої діяльності та розвитку історичної науки. Вони можуть використовуватися під час підготовки та

проведення уроків у школі, зокрема для вивчення та порівняння тем, пов'язаних із тоталітаризмом, геноцидом та політикою історичної пам'яті.

Крім того, матеріали дослідження можуть слугувати основою для розробки інтерактивних навчальних завдань та дискусійних питань, спрямованих на розвиток критичного мислення, громадянської свідомості та ціннісних уявлень здобувачів освіти. Отримані результати також можуть бути використані у позакласній роботі, під час підготовки учнівських проєктів та для реалізації міжпредметних зв'язків з громадянською освітою, правознавством і психологією.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення та результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, а також представлено на студентських наукових конференціях, зокрема: «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» (м. Харків, 2025 р.) [41]; II Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих науковців» (10 квітня 2025 р., м. Тернопіль) [40]; III Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих науковців» (5 травня 2026 р., м. Тернопіль), в якій тези подано до друку у збірнику матеріалів конференції [38].

Структура й обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Перший розділ містить аналіз історіографії та джерельної бази дослідження. У другому розділі розкрито історичні передумови та чинники виникнення голодоморів в Україні. Третій розділ висвітлює перебіг і особливості голодоморів, а також їх соціально-психологічні та моральні наслідки для українського суспільства. У четвертому розділі охарактеризовано політику пам'яті відносно Голодомору та реакцію українського суспільства і міжнародної

спільноти на визнання його як геноциду українського народу. П'ятий розділ присвячений методичному потенціалу теми та особливостей її вивчення в умовах Нової української школи.

Загальний обсяг роботи відповідає встановленим вимогам.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд проблеми

Проблема голодоморів в Україні до сьогодні привертає увагу як українських, так і зарубіжних дослідників. Водночас підходи до її вивчення суттєво різнилися залежно від політичного, ідеологічного та суспільного контекстів.

У період існування Радянського Союзу голодомори трактувалися зазвичай як наслідок природних катаклізмів або військових чи економічних криз, натомість політична складова трагедії заперечувалася, а всіх, хто не погоджувався з цією тезою, радянська влада усувала. Такий підхід знайшов відображення у радянських документах та публікаціях того часу, вони надають переважно фактичні дані, але при цьому містять ідеологічні викривлення, спрямовані на замовчування відповідальності радянського режиму за злочини проти українського народу [30; 51].

Проте після відновлення незалежності України в серпні 1991 р. формується нова історіографія, у межах якої дослідники безпосередньо акцентують на ролі політики Москви у створенні умов для голоду та його катастрофічних наслідків для цивільного населення. Українські дослідники, зокрема П. Панченко [33], О. Веселова [3], С. Кульчицький [25; 26], В. Марочко і О. Мовчан [29], В. Кириленко [21], а також науковці ТНПУ імені Володимира Гнатюка П. Коріненко та М. Бармак [22] аналізують причетність радянського керівництва до голодоморів, аргументуючи позицію тим, що голод спричинений не лише економічними катастрофами, а й низкою державних заходів, зокрема примусовим вилученням зерна та продовольства у селян, політикою «чорних дошок», репресій проти сільського населення та різними формами адміністративного тиску. Роботи цих дослідників базуються на архівних

матеріалах, свідченнях очевидців та статистичних даних, що підвищує їх наукову достовірність.

Деякі дослідники вважають, що голод 1921–1923 рр. теж можна називати голодомором. С. В. Кульчицький пише, що радянська влада спеціально приховувала правду про ці події, бо якби визнала їх, довелося б визнати і свою провину в загибелі людей [25–26]. Він також зазначає, що причиною голоду були не природні катастрофи, а свідомо політика вилучення продовольства у селян, тобто те саме, що відбувалося і в 1932–1933 рр. О. М. Веселова у своїй книзі також розглядає обидві трагедії разом і вживає щодо них термін «голодомори» [3]. У зв'язку з цим у назві даної роботи застосовано зазначене поняття як таке, що відповідає підходам сучасної української історіографії.

Для аналізу економічного аспекту голодоморів, а також вивчення їх демографічних наслідків використовуються роботи П. Панченка [33], О. Веселової [3], С. Білоконя [1], В. Коцура і О. Тарапона [23], В. Кириленка [21], а також матеріали Укрінформ [11; 48; 52]. Дослідження дозволяють критично оцінити основні зміни у сільському господарстві постраждалих регіонів, а також надати певні кількісні оцінки щодо втрат серед населення. Крім того, роботи О. Веселової та В. Кириленка доцільно використати для детального вивчення змін у соціальній структурі на українських землях.

Ще одним важливим напрямом сучасного дослідження проблеми голодоморів є психологічні та соціокультурні наслідки геноциду як на психічне здоров'я тих, хто безпосередньо проживав трагедію, так і тих, кому травма голодомору була передана від покоління до покоління. У цьому контексті слід відзначити роботи М. Яцули [49], С. Маркової та Л. Шеремети [28], В. Горбунової і В. Климчука [9], а також Т. Кривішин [24]. Їх увага була привернута до систем харчування, що склалися в умовах голоду та психологічних наслідків тривалого недоїдання. Автори описують формування колективної травми українського суспільства, а також індивідуальні психотравматичні стани у постраждалих. Варто також виокремити дослідження

Ю. Рицибальської [39], у якому розглянуто механізми психологічної адаптації населення в екстремальних умовах, зокрема захисні реакції психіки, що сприяли виживанню під час голоду.

Зарубіжна історіографія недостатньо повно описує проблему голодоморів. Водночас під час голоду 1932–1933 рр. до України прибув британський журналіст Г. Джонс [56], який доводив, що Голодомор був свідомо організованим, тим самим підкреслюючи, що радянська влада використовувала його як інструмент знищення проукраїнської позиції у селах і є відповідальною за злочини, скоєні проти українського народу.

Важливу роль у дослідження проблеми Голодомору зробили американські, канадські та британські вчені, які суттєво розширили розуміння причин, механізмів та наслідків цієї трагедії. Значний внесок у вивчення радянської політики щодо України зробив американський історик Дж. Мейс, який розглядав Голодомор у контексті національної політики більшовицького режиму та наголошував, що масовий голод став наслідком свідомих дій радянської влади, спрямованих на придушення українського національного руху й ліквідацію потенційних осередків селянського опору. На думку дослідника, Голодомор був не лише соціально-економічною катастрофою, а й інструментом політичного контролю над українським суспільством [57].

Окреме місце у вивченні теми Голодомору посідає праця британської історикині Е. Епплбом, яка на основі широкої джерельної бази довела штучний характер голоду та відповідальність сталінського режиму за мільйони людських жертв. Вона підкреслювала, що наслідки Голодомору виходили за межі демографічних втрат, оскільки трагедія спричинила руйнування традиційного селянського укладу життя та справила значний вплив на колективну пам'ять українського народу [53].

Новим напрямом зарубіжних досліджень стало вивчення психологічних наслідків Голодомору. Канадські науковці Б. Безо та Ш. Маггі довели, що

травматичний досвід голоду передавався нащадкам через сімейну пам'ять та звички, формуючи підвищену тривожність, недовіру до людей та прагнення вижити за будь-яких умов [54].

Важливою складовою цього наукового дослідження є також аналіз шкільної історіографії, що дозволяє визначити місце голодоморів у сучасній історичній освіті незалежної України. Опрацювання шкільних підручників українських авторів, зокрема О. Гісема та О. Мартинюка [5], а також О. Пометун, Ю. Малієнка та Т. Ремех [13] дає змогу розглянути тему голодоморів через критичне осмислення матеріалів та джерел, що відповідає ключовим компетентностям сучасної освіти. Зазначені навчальні видання орієнтовані на освітній процес у закладах загальної середньої освіти, інтегрують наукові дослідження і сучасні методики викладання, сприяючи формуванню історичної свідомості учнів. Підручники цих авторів узагальнюють архівні матеріали, статистику та наукові публікації, забезпечують розвиток хронологічної компетентності, а також сприяють вивченню демографічних та соціально-економічних наслідків геноциду. Матеріал подано у доступній формі для різних вікових категорій здобувачів освіти [5; 13].

Таким чином, історіографічний огляд дослідження охоплює широкий спектр підходів і матеріалів, що включають радянські інтерпретації голодоморів та сучасне українське бачення трагедії, які суттєво відрізняються між собою, що робить дослідження цікавим та актуальним. Водночас західна історіографія також приділяє увагу цій темі, зокрема, акцентуючи на причетності радянської влади до створення штучного голоду на українських землях. У працях проаналізовано економічні, психологічні та політичні виміри голодоморів та їх ефект на цивільне населення України. У шкільній історичній освіті України розроблено низку підручників для здобувачів освіти, які сприяють формуванню історичної пам'яті про геноцид українців і спонукають до вивчення історії, щоб запобігти трагедіям у майбутньому. Отже, історіографія забезпечує комплексне

осмислення голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр. і формує наукову основу для подальших досліджень цієї тематики.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база досліджуваної проблеми охоплює широкий спектр опублікованих документів і матеріалів.

Серед них – архівні документи Центрального державного архіву України (ЦДАВО), які є опублікованими та містяться у відкритому доступі. Вони стали основою для аналізу обставин, державної політики та соціальної реакції населення, а також для встановлення хронології подій та оцінки наслідків катастроф. У архівних документах містять відомості про механізми вилучення зерна у селян, адміністративні рішення Москви та низку репресивних заходів проти українського селянства [30].

Одними із найважливіших джерел досліджуваного часу слугують правові документи, зокрема декрети Ради народних комісарів про закупівлю зерна та вилучення продовольчих ресурсів, а також Закон про п'ять колосків, прийнятий у 1932 р. [14; 51]. Цінними стали матеріали про впровадження так званої політики «чорних дошок». Вказані джерела аргументовано підтверджують думку українських дослідників про геноцидний характер голодоморів [47–48]. Матеріали показують державне управління економікою та політичний тиск на управління повсякденним життям, а також міру впливу цих процесів на суспільство.

Наступною групою джерел є свідчення очевидців та журналістські матеріали, що дозволяють реконструювати повсякденне життя населення в умовах голоду, процеси самозахисту та стратегії виживання людей. До цього пласту джерел входять мемуари, а також сучасні наукові дослідження і медіаматеріали [19; 23; 39; 44; 49; 58], які всебічно аналізують різні аспекти поведінки населення в умовах виживання та адаптації до голоду. Свідчення

очевидців дають можливість простежити хід репресивної політики радянської влади на місцях, а також оцінити масштаби людських втрат і морально-психологічні наслідки трагедії. Особливу цінність мають спогади А. Хозлу та І. Маліцького, які дозволяють відтворити повсякденне життя населення в умовах голоду, простежити механізми вилучення продовольства, масштаби смертності та особливості виживання людей [27; 46].

Відомості міжнародних гуманітарних організацій, архіви та звіти Музею Голодомору сприяють осмисленню та оцінці масштабів гуманітарної катастрофи та реакції на неї світу [4; 17;].

Важливе місце в роботі займають нормативно-правові акти, що відображають механізми впровадження радянської політики. Зокрема, на нашу увагу заслуговують наступні: Декрет Раднаркому РСФРР 1919 р. про хлібну і фуражну розкладку [50] та Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна держпідприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної власності» [14; 51], відомий як «закон про п'ять колосків». Зазначені джерела дають можливість простежити законодавчі підстави для репресивних дій, спрямованих на посилення контролю над селянством і виконання планів хлібозаготівель.

Цінними у контексті дослідження стали статистичні матеріали, зокрема дані про демографічні втрати внаслідок голодоморів, відомості про чисельність населення постраждалих регіонів та обсяги вилученого зерна [7; 16; 48]. Ці документи дозволяють кількісно оцінити масштаби трагедії та простежити її наслідки для українського суспільства. Використання цих джерел у сукупності дає змогу проаналізувати передумови, хід і наслідки голодоморів, а також відтворити специфіку відносин між владою і населенням за умов масового голоду.

Наступний блок джерел становлять матеріали, що відображають психологічні, соціальні та культурні наслідки голоду, зокрема публікації

Українського інституту національної пам'яті та музейних установ [18; 35; 39; 43; 51].

Ще однією групою джерел є документи, які розкривають психологічні наслідки голодоморів. Вони є важливими для дослідження трансгенераційних травм українців та змін у поведінці, що дозволяє глибше зрозуміти наслідки голодоморів та механізми їх осмислення. До цієї групи належать інтернет-сервіси та освітні платформи, які сприяють усвідомленню і розумінню різних документів та аналітичних матеріалів. Серед них: публікації Українського інституту національної пам'яті [35; 42; 43; 50; 51], матеріали музею Голодомору [4; 14; 17; 31], а також інші інформаційно-аналітичні платформи [10; 12; 32; 36; 42; 45; 47], що використовуються для систематизації фактів та розширення джерельної бази дослідження.

Важливою складовою джерельної бази дослідження є шкільні підручники та навчальні посібники. Зокрема, у працях О. Гісема, О. Мартинюка [5], О.Пометуна і Ю. Малієнко [13] систематизовано історичну інформацію про причини, наслідки, психологічні та соціальні фактори голодоморів, а також їх наслідків та впливу на суспільство. У цьому контексті в шкільних підручниках міститься значний масив джерельної бази нашої роботи, з численними документами, законами, статистичними документами. Крім того, вони публікують свідчення очевидців та дослідження, що дозволяє їх застосовувати як джерельний матеріал для аналізу.

Таким чином, джерельна база та історіографія дослідження охоплюють широке коло монографій, аналітичних статей, документів і матеріалів з проблематики голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр. в Україні. Аналіз праць українських і зарубіжних дослідників, а також використання законодавчих актів, статистичних даних, архівних документів дозволило розглянути причини, перебіг і наслідки цих трагедій. Значний обсяг наукової літератури і джерел дав змогу об'єктивно відтворити події та дослідити їхні економічні, демографічні та соціальні наслідки.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ

2.1. Соціально-економічний і політичний контекст України у першій третині XX століття

Події першої третини XX століття на теренах України дотепер залишаються одними з найтрагічніших сторінок нашої держави. Два голодомори міжвоєнного періоду залишили глибокий слід у суспільній свідомості та історичній пам'яті нашої нації.

Варто розуміти, що масовий голод був спричинений штучно внаслідок комплексних соціальних експериментів радянської влади, а також постійного систематичного тиску на селян, а не як стверджує російська офіційна позиція про те, що Голод 1921–1923 рр., а також Голодомор 1932–1933 рр. були зумовлені природними екологічними факторами. Саме тому важливим є розгляд комплексу факторів, які передували голодоморам та впливали на їх перебіг [33].

Із завершенням Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. наша країна зіткнулася із серйозними наслідками політичного та економічного роздроблення. Українська держава втратила свою незалежність та знову була підпорядкована кільком іноземним державам. Центральні, а також східні землі знову опинилися в руках Москви і новоствореної радянської влади. Для того, щоб контролювати завойовану територію, комуністи втілили ідею федерації і була створена Українська Соціалістична Радянська Республіка. Дана інституція від початку свого існування мала обмежену автономію, яка в подальшому буде ще більше ліквідовуватися. УСРР не мала прав у питаннях зовнішньої політики, армії, економіки та логістики. Транспортні шляхи перебували під повним контролем Москви. Радянська влада змогла швидко встановити централізовану систему управління, що регулювала контроль за цінами на продукти, а також за природними багатствами України. Особливо

важливим у контексті даного дослідження є те, що влада суттєво обмежила свободу пересування населення [33; 45].

Наступним важливим аспектом для розгляду є економічна ситуація. Країна в цьому плані перебувала у серйозній кризі, спричиненій жорсткою політикою воєнного комунізму. Сільське господарство та промисловість були вщент зруйновані. Транспортна інфраструктура, важлива для торгівлі, була паралізована, а рівень життя населення – підірваний. Погіршувало ситуацію й поширення інфекційних захворювань, зокрема тифу, що лютував на Поділлі в кінці 1919 р. Хвороба забрала десятки тисяч життів, а на теренах Східної Галичини смертність перевищила понад 100 тисяч осіб. Одночасно із приходом радянської влади розпочалися масова націоналізація землі, промисловості та торгівлі, а також, що важливо, примусова трудова мобілізація та продрозкладка. Декрети про вилучення хлібних надлишків для забезпечення армії продовольчою продукцією, знищило будь-який стимул до вирощування зернових і закономірно призвели до падіння виробництва та загального рівня життя селян. Також у цьому плані важливо згадати і за часті втручання радянської владної верхівки, які паралізували будь-які можливості для економічного зростання, роблячи відновлення економіки неефективним, що в поєднанні із тотальною руйнацією народного господарства стало головною передумовою для голоду та соціального краху на початку 1920–х рр. [10; 50].

Політична ситуація ще й доповнювалася певним парадоксом. З одного боку, радянська влада систематично штучно призвела до голоду, однак водночас здійснювалася політика «коренізації», що отримала місцеву назву «українізація». Вона розпочалася вже після першого голоду в 1923 р. і за час його реалізації було збудовано багато українських шкіл, створювалися рекламні плакати на підтримку української мови, вільно друкувалися українські книги. У такому випадку твердження про геноцид голодом українців це брехня і пропаганда? Насправді політика українізації може розглядатися як один із елементів системної політики радянської влади щодо української нації, яка

згодом набула більш репресивного характеру. Впродовж історії завжди, коли українську мову намагалися заборонити, це давало протилежний ефект, бо українці ще більше боронили рідну мову та поширювали її в рідному краї. Висновки з історії зробив Ленін, який як лідер більшовиків вдало обрав інший шлях: якщо не можеш знищити якийсь процес, то його потрібно очолити. Завдяки політиці українізації радянська влада змогла остаточно закріпити контроль в Україні для подальшого жорсткого впровадження індустріалізації та колективізації, які стануть передумовами до другого голодомору – найбільш кривавого геноциду в українській історії [42; 44].

Політика колективізації та індустріалізації у кінці 1920-х – початку 1930-х рр. є важливою для вивчення передумов до голодомору 1932–1933 рр. Адже примусове об'єднання сільських господарств у колгоспи, жорстка система хлібозаготівель, конфіскація продовольства у селян – створили умови смертельної загрози для життя людей. Центральну радянську владу на чолі із Сталіним цікавили лише цифри виробленої продукції та реалізація всіх планів п'ятирічок, що і спричинили голод, який охопив майже всі регіони України у складі СРСР та забрав життя мільйонів людей [33; 44].

Таким чином, поразка Української революції 1917–1921 рр. мала визначальний вплив на подальший розвиток України в першій третині XX століття. Значні економічні втрати та ліквідація української державності не перешкодили утвердженню радянської влади, яка встановила жорсткий контроль над господарським життям республіки та результатами праці селянства. Централізація владного апарату, примусові хлібозаготівлі та вилучення продовольства створили умови для виникнення масового голоду, наслідки якого мали згубний вплив на українське суспільство та стали важливим складником історичної пам'яті українського народу.

2.2. Голод 1921–1923 рр.: політичні чинники трагедії

Із завершенням значних боїв на території України та встановленням нової радянської влади у центральних-східних регіонах нашої держави склалася вкрай складна економічна та соціальна ситуація. Наслідки світової війни, революції та постійні інтервенції іноземних держав поєдналися із масовою хвилею смертельних захворювань, а також серйозним міграційним відтоком населення лише погіршили складне становище українських земель. Фактом є те, що в грудні 1919 р. лютували холера, тиф та інші хвороби, які ще більше підірвали демографічну ситуацію і трудові можливості українського села, що створило основу для подальшої гуманітарної катастрофи [10].

Безперечно, зазначені чинники сприяли скороченню врожайності та загостренню екологічних проблем, зокрема посухи. Водночас розглядати їх як головну причину трагедії, що спіткала Україну у 1921 р., було б недостатньо обґрунтовано, оскільки виникнення голоду зумовлювалося комплексом природних, економічних і політичних факторів [30].

На нашу думку, головним чинником, що запустив механізм голоду у 1921–1923 рр. стала системна політика більшовицького керівництва, яка була спрямована на абсолютне підпорядкування усього сільськогосподарського сектору державному централізованому контролю.

Із початком політики воєнного комунізму була запроваджена продрозкладка, що мала на меті забезпечити радянську армію продовольством, насамперед зерном. У селян примусово, без урахування їхніх реальних можливостей, забирали продукцію, незважаючи на післявоєнну розруху. Українська земля розглядалася насамперед як ресурсна база для армії та економіки Росії, тому плани, покладені на селян, були створені не з урахуванням можливостей українців, а за потребою держави. Відбирали продукцію силою, застосовуючи адміністративний тиск. У результаті в селян відбирали необхідні

для життя продукти, що й стало головним чинником голоду 1921 р. [3, с. 12–21; 37].

Спеціальні загони, що здійснювали операції під контролем наркомпроду та звичайних військових, використовували, як ми зазначали вище, репресивні методи. Серед них найчастіше здійснювалися масові обшуки власності селян, оскільки вважалося, що люди навмисне приховують свої «надлишки», також використовувалися конфіскації насамперед зерна, проте й іншого продовольства. Поширеним явищем були арешти та фізичне насильство щодо таких людей. Усе це супроводжувалося недобросовісним ставленням з боку представників продовольчих загонів і насправді такими кроками радянська влада перетворила продрозкладку на суцільний терор в українському селі. Важливо розуміти, що ця практика не тільки руйнувала будь-яке бажання розвиватися, а й підривала народне господарство загалом, залишаючи його без необхідних ресурсів для відтворення. Наслідком репресій стала відповідь селян на постійний тиск і відсутність прогнозованого майбутнього. Вона полягала в тому, що люди почали свідомо зменшувати посівні площі, вбивати власну худобу, оскільки існував ризик, що її вилучать. Дана дійсність призвела до очевидних наслідків: вирощування сільськогосподарських культур та рівень життя селян зменшувалися, натомість вимоги радянської влади навпаки лише зростали [1, с. 179–191; 32]. Отже, бачимо, що репресивний характер продовольчої політики став однією з передумов масового голоду 1921–1923 рр.

Існує думка, що початок реалізації нової економічної політики у 1921 р. та формальна заміна продрозкладки продподатком повинні були стати значним кроком до покращення становища селян шляхом послаблення тиску з боку держави та відновлення зруйнованих воєнним комунізмом економічних стимулів. Проте ми вважаємо, що на практиці не відбулося реального послаблення. Для прикладу, податкова система все ще залишалась надто високою, нестабільною і не відповідала рівню реальної спроможності селян, які й так страждали від розрухи внаслідок воєнних дій. Крім того, податками

керували централізовано з Москви без урахування втрати селянами своїх виробничих можливостей через війну та посуху 1921 р., високого сплеску інфекційних захворювань та значного дефіциту робочої сили. Доповнює цю тезу й те, що навіть у регіонах із малим або практично відсутнім врожаєм держава не відмовилася від своїх вимог виконати хлібозаготівельні плани. Внаслідок цього селяни позбавлялися можливості розвиватися, що, своєю чергою, стало каталізатором голоду 1921 р. [3, с. 22–24; 35].

Звісно, голод мав різну силу в залежності від регіону України. Найгіршою була ситуація в південній частині країни. Жорсткі репресивні дії радянської влади тут поєднувалися разом із сильною природною посухою. На нашу думку, природна катастрофа у 1921 р. також зіграла не останню роль у голодоморі, оскільки спричинила різке падіння врожайності сільськогосподарської продукції та фактично знищила можливості для вирощування культур для значної частини селян. Проте не можна оминати факт, що, попри очевидну кризу, керівництво Радянського Союзу не відреагувало на цю біду й не скоротило обсяги вилученого в селян зерна, прикриваючись при цьому потребами держави. Частина продовольства постійно відправлялась не для розвитку української економіки, а за межі України – для економічного стимулу промислових центрів Росії, а також її армії. Цинічним є й той факт, що радянська влада вилучала в українців їжу, прирікаючи цим на голод і смерть, а вилучені ресурси спрямовувала до голодуючих районів Поволжя. Тому не виникає жодних сумнівів у тому, що політичний чинник був головним у голоді 1921–1923 рр., що дозволяє розглядати ці події як голодомор [3, с. 22–24; 32]. На нашу думку, не виникає жодних сумнівів у тому, що політичний чинник був головним у голоді 1921–1923 рр., що дозволяє розглядати ці події як голодомор.

Вважаємо доречним також дослідити й те, що в політичному плані голод проявлявся в повному ігноруванні та часто применшенні його наслідків на українських землях з боку влади. Дані про реальний стан досить довго замовчувалися або ж редагувалися у більш «кращі» оцінки. Офіційна пропаганда

Радянського Союзу стверджувала, що криза створена лише поганими природними факторами, тим самим влада намагалася зняти із себе відповідальність з трагедії. У той самий час будь-які спроби селянського опору, як-от відмова від виконання планів виготовлення хліба, поставлених з Москви, чи виступи селян, сприймалися як «вороги народу» і жорстко придушувались радянськими службами. Важливо розуміти, що репресивний апарат здійснювався не тільки для виконання державних планів із виготовлення продукції, а й в тому числі як інструмент зламу соціального опору українців у селах, оскільки саме воно було місцем збереження української культури та ідентичності [3, с. 42–44; 26].

Реальні наслідки політики радянського керівництва призвели до закономірного зростання смертності серед українського населення, масового зменшення рівня життя людей та погіршення можливостей сільського господарства. Люди, яким довелося пережити ці страшні події, називали численні випадки споживання сурогатів їжі, масового падежу худоби, а також повне зникнення цілих сіл і руйнування традиційних родинних та громадських зв'язків. Тож голодомор 1921–1923 рр. став першим масштабним прикладом використання продовольчої політики як інструменту державного примусу в радянській Україні. Це створило небезпечний прецедент, який згодом був повторений у ще жорсткішій формі під час Голодомору 1932–1933 рр. [25, с. 57–60; 26]. Тому варто розуміти, що Голодомор 1921–1923 рр. слід розглядати не лише як гуманітарну катастрофу, а й як інструмент посилення контролю над українським селянством.

Отже, голодомор 1921–1923 рр. не можна розглядати виключно як наслідок природних катастроф, хоча вони також відіграли свою страшну роль. Так само його не можна пояснити лише післявоєнною розрухою. Він був результатом прагнення більшовиків установити повний контроль на українських землях, реалізованого через вилучення ресурсів, необхідних для базового існування, придушення будь-яких проявів селянського опору й підпорядкування

українського села інтересам СРСР. Ця трагічна сторінка нашої історії стала прологом до ще масштабнішої трагедії 1932–1933 рр., під час якої репресивний апарат застосує свої крайні методи для геноциду українського народу.

2.3. Голодомор 1932–1933 рр. як наслідок сталінської політики

Із приходом до влади Сталіна в СРСР система управління різко трансформувалася. Із ленінського бажання очолити народні рухи було здійснено крок до прямих найжорсткіших форм репресій та геноциду. Як і голод 1921–1923 рр., причини якого ми з'ясували вище, так і наступна велика трагедія української нації, що розпочалася у 1932 р., була наслідком системної політики вищого керівництва радянського владного апарату [18].

Варто зауважити, що в основі Голодомору 1932–1933 рр. була свідомо спроба радянських лідерів під керівництвом Йосипа Сталіна повністю централізувати економічну владу через згортання НЕПу та знищити будь-які соціально-політичні структури, які, на думку влади, могли перешкодити впровадженню керованої економічної системи під впливом комуністичної ідеології. Такий план втілювався через різні політичні рішення. Найвідоміші з них – масове вилучення товарів продовольчого характеру, дуже високі квоти на купівлю зернових культур, масштабні конфіскації та репресії проти так званих багатих селян, яких називали «куркулями», а також ненадійних, на думку Сталіна, селян. Такі дії створили глибоку продовольчу кризу та спричинили великий брак їжі в сільській місцевості України, хоча рівень того, що виробляли наші люди, був достатнім для базового забезпечення населення продовольством. Усе це було досягнуто за допомогою поєднання різних політик адміністрації з Москви, репресивних заходів та насильства, спрямованого перш за все на придушення селянського опору та реалізації показників поставлених державним планом, які зовсім не турбувалися про базові, необхідні для виживання потреби населення [3, с. 21–28; 20].

У серпні 1932 р. було схвалено жорстке законодавство, відповідно до якого навіть невелика частина зернових культур або інших продовольчих товарів, зазначених у законі як власність соціалізму, могло призвести до ухвалення рішення про смертну кару або тривалого ув'язнення. «Закон про п'ять колосків», який у своєму пропагандистському сенсі був необхідний для захисту державної власності, насправді став засобом в руках Москви для позбавлення селян їхньої волі до справедливості, оскільки спроба зібрати навіть жменю колосків на полі для простого виживання могла вже трактуватися як злочин з усіма відповідними наслідками [14].

Під час Голодомору був прийнятий Закон від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної власності», який у народі отримав назву «закон про п'ять колосків». Згідно документу, за привласнення колгоспного майна людину могли розстріляти або ув'язнити на десять років із конфіскацією майна. Офіційно закон обґрунтовувався необхідністю захисту державної власності, але на практиці став засобом в руках Москви для позбавлення селян їхньої волі до справедливості, оскільки спроба зібрати навіть жменю колосків на полі для простого виживання могла вже трактуватися як злочин з усіма відповідними наслідками [14; 51].

Це свідчить про те, що радянська влада фактично зробила злочином будь-які спроби селян врятуватись від голоду, позбавивши людей останніх можливостей дістати їжу. Отже, закон мав не лише економічний, а й репресивний характер. Його метою було залякування селянства і забезпечення виконання планів хлібозаготівель.

Наступним важливим методом репресивної політики було запровадження режиму «чорних дошок» – системи, яка організувала блокаду сільських населених пунктів і районів, де норми державного плану із хлібозаготівель не були зібрані або прописані як зібрані. Коли село потрапляло на «чорну дошку», то це для нього означало заборону на торгівлю, передачу продовольства, переміщення населення та постачання товарів у ці регіони, фактично

перетворюючи ці поселення на закриті зони, приречені на голодну смерть, тому що люди не могли отримати допомогу або уникнути умов голоду. Система «чорних дошок» головним чином функціонувала в українських регіонах, а також на Кубані, де на той час розміщувалися невеликі українські селянські громади [3, с. 86–90; 47–48]. З цього можна зробити висновок, що вказана практика використовувалася не лише для контролю за виконанням хлібозаготівельних планів, а й як інструмент цілеспрямованого тиску на сільське населення України, де найповніше зберігалися українські традиції та культура.

Урожаї 1932 р. були меншими, ніж зазвичай, почасти від екологічних проблем, частково через руйнування колективізації, але в основному цього вже могло бути достатньо для забезпечення продовольчих потреб країни. Проте держава використала цю ситуацію для посилення хлібозаготівельної політики. Це засвідчують надмірно завищені плани заготівель, виконання яких вимагало вилучення не лише товарних надлишків, а й зерна, відкладеного селянами для майбутньої посівної кампанії. Як наслідок, люди були змушені існувати в умовах, коли не могли ані прогодувати себе і свої сім'ї, ані створити умов для майбутнього відновлення. Більше того, центральне керівництво свідомо ігнорувало і приховувало від інших країн сигнали про масштаби голоду, що надходили з регіонів [3, с. 84–86; 33].

Свідчення А. Ю. Хозлу показує трагічні умови життя простого населення під час Голодомору 1932–1933 рр. За її словами, представники влади вилучали в селян усі запаси продовольства, зокрема «забрали й хліб печений зі столу». Щоб вижити, люди були змушені їсти льон, ховрахи, дикорослі рослини та інші замінники їжі. У спогадах згадуються обшуки, арешти, обмін продуктів на коштовності та масова смертність населення [46]. Це свідчення підтверджує, що насильницьке вилучення продовольства та репресивна політика радянської влади стали одними з ключових чинників трагедії Голодомору.

Натомість місцева та республіканська влада не лише мала виконувати ці державні плани, але й посилювати їх, погіршуючи кризу продовольчого

постачання. У деяких місцях навіть створювалися спеціальні комісії для додаткового збору зерна та продуктів, такі бригади переслідували селян у їхніх домівках, конфіскуючи все, що можна було продати або обміняти на їжу. Саме такі центральні рішення та адміністративні заходи призвели до голоду в Україні, який спричинив масову смертність. Насправді багато сіл незабаром виявили, що їхні запаси продовольства майже повністю відрізані від населеного пункту, де воно мало базуватися [3, с. 84–86; 23].

Варто зазначити, що ця політика мала значні катастрофічні наслідки. Серед п'яти мільйонів людей, які загинули в СРСР під час голоду, майже чотири мільйони були українцями. Найвищі показники смертності спостерігалися в Харківській, Київській, Полтавській, Черкаській та Вінницькій областях, де люди просто вмирали від виснаження. Крім того, масова смертність також мала серйозний демографічний вплив, оскільки відсутність населення спричинила масовий дефіцит робочої сили, втрату цілих поколінь молодих людей, які могли б народитися внаслідок природного відтворення населення. Це призвело до того, що в окремих регіонах було зруйновано природний приріст населення.

Соціальні та економічні наслідки Голодомору виходили далеко за межі безпосередніх людських смертей. Свідчення І. Маліцького відображає масштаби трагедії Голодомору як у місті, так і в сільській місцевості. Попри те, що його родина в Харкові мала змогу вижити завдяки роботі батьків, він був очевидцем масової смертності, великої кількості голодуючих людей та дітей на вулицях міста. Особливо вразили спогади про те, що «в підворотню зайти боялися, там трупи лежали, мерли от голода люди», а також про численних селян, які прибували до міста в пошуках їжі. Не менш трагічною була ситуація в селі Андрусівка, де, за словами респондента, «вимерло пів села», а багато дітей залишилися сиротами. Це свідчення підтверджує, що Голодомор мав катастрофічні наслідки як для сільського населення, так і для мешканців міст, залишивши глибокий слід у пам'яті очевидців [27].

Найбільш кваліфіковане та економічно самодостатнє селянство було виселене з українського села і часто депортоване або підкорене. Скорочення колективних господарств і сільського господарства загалом означало, що більш освічені, економічно активні особи не могли працювати на своїй землі. Масові конфіскації та репресії зруйнували традиційні виробничі структури та соціальні зв'язки, які будувалися століттями. Крім того, психологічна травма та страх перед державними органами залишалися стійкими і визначали поведінку та організацію селянського життя впродовж поколінь [7].

Зазначимо, що голодомор мав значний культурний вплив, якого бажав досягнути Сталін. Він призвів до знищення багатьох сіл, які завжди зберігали українську народну культуру, а також місцеві органи управління і традиції, зокрема способи обробки землі. Знищувалися ремесла, звичаї та соціальні норми в селі, що, у свою чергу, руйнувало цілісність громад. Сталінська репресивна машина породила контроль, через який були створені умови для абсолютного занепаду регіонів, де переважало сільське господарство, що в результаті обмежило можливості селян відновити свої виробничі спроможності на десятиліття вперед [37].

Тому голодомори 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. стали не лише трагедією гуманітарного масштабу, але й важливою частиною радянської політики щодо знищення народу України. Причинами голоду були: збільшення контролю за економічною діяльністю українців, недоцільні і жорстокі вимоги щодо хлібозаготівлі, примусова колективізація та інші репресії проти як окремих селян, так і цілих груп населення. Ленін та Сталін своєю політикою охопили різні сфери життя українців, зокрема економіку, культуру, соціальний устрій, а також демографію. Ці дії сприяли руйнуванню звичного укладу українського села та знищували будь-які можливості для подальшого відновлення аграрних регіонів України.

РОЗДІЛ 3. ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: ПЕРЕБІГ ТА СПЕЦИФІКА

3.1. Реалізація політики продрозкладки та її наслідки

Аналіз перебігу голодоморів в Україні є важливим для розуміння механізмів реалізації політики радянського керівництва щодо українського селянства та наслідків геноцидної практики. У цьому розділі розглянуто особливості функціонування системи продрозкладки та примусового вилучення продовольства, проаналізовано їхню роль у створенні умов масового голоду, а також висвітлено соціальні, психологічні й моральні наслідки цих трагічних подій. Окрему увагу приділено порівняльному аналізу голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр., що дозволило виявити їхні спільні риси та визначити ключові відмінності.

Зазначимо, що в Україні політика вилучення зерна з 1921 по 1923 рр. відіграла важливу роль у консолідації радянського панування над господарським сектором і селянством, яке вважали соціальною базою українського суспільства. Її впровадження відбувалося на тлі складної соціально-економічної ситуації, спричиненої Першою світовою війною, визвольними рухами, а також громадянською війною та іноземним збройним втручанням. Стратегія Москви поєднувала економічний примус із військовими та адміністративними методами через тиск на населення. Також вона слугувала основою для широкомасштабної гуманітарної катастрофи [21].

Важливим є те, що політика щодо зерна характеризувалася примусовим вилученням фіксованої кількості продовольства у селян для задоволення потреб сил, зокрема армії, інших державних органів та міської влади. Теоретично це було необхідно для «порятунку революції» та забезпечення виживання радянської держави, але на практиці просто залишало реальні можливості українських сіл незахищеними, нездатними просто існувати, не говорячи про якийсь розвиток [21].

Обсяги заготівлі визначалися на центральному рівні в Москві без урахування стану сільського господарства, демографічних втрат, кліматичних умов та руйнувань внаслідок війни. Україна розглядалася як сільськогосподарський придаток для компенсації продовольчих проблем інших частин РСФРР і не розглядалася як простір для вирішення продовольчих проблем на самих землях України [3, с. 22–24]. Із цього можна припустити, що під час планування хлібозаготівель інтереси місцевого населення фактично ігнорувалися.

Потрібно зазначити, що вилучення зерна здійснювалося завдяки розгалуженій мережі надзвичайних урядових установ – Народного комісаріату продовольства, продовольчих комісій та продовольчих загонів, часто укомплектованих військовими або ідеологічно мотивованими активістами. Їхні дії базувалися на примусі, а не на економічній взаємодії чи толерантному ставленні. У селянських господарствах проводилися масштабні обшуки, під час яких забирали зерно, худобу, продукти харчування, а також предмети домашнього вжитку, які можна було продати за їжу. Усе це вказує на інші потреби Москви, але аж ніяк не на необхідність забезпечення продовольством населення та армії [22].

Слід підкреслити, що продовольчі загони діяли поза законом і застосовували форми фізичного насильства, арешти та колективні покарання. Потрібно розуміти, що репресивна орієнтація вилучення зерна в Україні полягала в тому, що його ключовою особливістю було селянство в Україні як носій національної ідентичності. Саме ця категорія населення найбільше опиралася окупантам. Тому більшовики створили умови, за яких спроба перешкодити таким вилученням продовольства, навіть через пасивну неучасть у планах, розглядалася як політична опозиція і «вороги народу». Селян, які намагалися зберегти мізерні запаси їжі для своїх родин або для посіву, називали «куркулями», «бандитами» або «контрреволюціонерами». Відповіддю Радянського Союзу було розпочати каральні операції, включаючи ув'язнення,

депортацію, втрати та конфіскацію майна. Деякі селяни змушені були обходити цей процес, побоюючись ув'язнення [58]. Такий підхід демонструє, що боротьба Москви з так званими «ворогами народу» фактично стала інструментом посилення державного тиску на українське село.

Ще однією важливою ланкою є економічні наслідки вилучення зерна, які були значними. Придушення інтересу до роботи та недовіра до збереження свого продукту змусили селян навмисно зменшити виробництво своєї продукції. Землі фермерів деградували через втрату посівних площ, а також масове знищення худоби; внаслідок цього сільське господарство різко занепало. Радянський режим знищив продовольчу базу, яку сам намагався паразитувати своїми ж діями. Ситуація особливо погіршилася в 1921 р., коли вилучення зерна поєдналося з руйнівною посухою на півдні України. Але плани заготівлі зерна не були скориговані, хоча врожай очевидно був недостатнім. Навіть у регіонах, де населення вже перебувало на межі фізичного виживання, держава продовжувала вилучати зерно. Це спричинило масштабний голод, який вразив південні та центральні провінції України, включаючи Одесу, Миколаїв, Катеринослав та райони Полтавщини [21; 32].

Особливо цинічною рисою політики вилучення зерна було те, що більшість вилученого зерна експортували за межі країни. Українські селяни голодували, тоді як зерно доставляли або в промислові центри Росії, або для годування голодуючого Поволжя. Продовольча політика, таким чином, набула унікального характеру, де життя місцевих людей жертвувалися в інтересах усього союзу [20].

Вилучення зерна мало довготривалі соціальні наслідки. Голод 1921–1923 рр. призвів до масової смертності, а також до краху традиційної селянської громади, збільшення дитячої безпритульності та міграційних потоків. Села залишалися без робочої сили, родини руйнувалися, а цілі поселення зникали. Це були психологічні наслідки від кровопролитного завоювання та страху перед владою, які навчили селян моделі виживання через недовіру та пасивний опір.

Однак формальний перехід від вилучення зерна до продовольчого податку в контексті НЕПу не обов'язково призвів до негайного полегшення від голоду. Правила податку, однак, залишалися завищеними, а центральна влада зберігала жорсткий контроль у всіх сферах. Це означає, що вилучення зерна не було випадковою політичною помилкою, а планом підкорення українського села. Саме в 1921–1923 рр. радянські керівники сформували концептуальну основу для використання продовольства як інструменту політичного тиску, що слугувала основою для планування Голодомору 1932–1933 рр. [25].

Таким чином, вилучення зерна в Україні не лише спричинило голод, але й створило структурні передумови для інших репресивних практик. Це був перший випадок державного насильства в масовому масштабі через економічні засоби, використовуючи продовольство як інструмент насильства проти власних жителів. Цей досвід дозволив повторити трагедію ще більш жорстоким, геноцидним способом у наступному десятилітті.

3.2. Практики насильницького вилучення продовольства у 1932–1933 рр.

На відміну від попередніх політичних рішень, примусові конфіскації їжі у 1932–1933 рр. відображають фактичний механізм діяльності Голодомору на рівні повсякденного життя в українських селах. Ці практики, на нашу думку, формували хід трагедії, перетворюючи державні укази на масову гуманітарну катастрофу.

Важливим є те, що процес конфіскації їжі мав чітку багаторівневу структуру. Плани заготівлі розроблялися на найвищому рівні в уряді і передавалися через регіональні та районні партійні органи до конкретних колгоспів і сіл. Виконання відбувалося на рівні місцевої влади, де відповідали спеціальні заготівельні бригади. Вони склалися з партійних активістів, представників районних комітетів, поліцейської служби, співробітників ГПУ та

інших членів. Ці групи діяли у селянських господарствах, де вони були найважливішим засобом насильства [44].

Конфіскації у 1932–1933 рр. охоплювали також продукти харчування, а не лише зерно. Конфісковували всі харчові ресурси: картоплю, буряк, сушені фрукти, домашні консерви, борошно, сало та насіння. Обшуки були систематичними і повторювалися багато разів, що унеможливлювало приховування навіть найменших запасів їжі. Практика «вимітання» їжі з домівок відрізала селян від будь-якої надії на виживання [21].

Важливими аспектами цієї політики було використання так званих натуральних штрафів. Якщо плани заготівлі зерна не виконувалися, селяни підлягали подальшим покаранням, наприклад, конфіскації продуктів, худоби та інших необхідних речей або майна. Таким чином, економічний тиск поєднувався з каральною логікою, яка полягала в тому, що кожна спроба зберегти зерно вважалася саботажем і призводила до жорсткіших наказів про конфіскацію [3, с. 87–91]. Таким чином, економічний тиск поєднувався з каральною практикою, відповідно до якої кожна спроба зберегти зерно вважалася саботажем і призводила до наказів про конфіскацію, що були ще жорсткішими.

Унікальною особливістю системи Голодомору було блокування поселень. Села, які ухилялися від виконання плану, фактично були відрізані від зовнішнього світу. Торгівля заборонялася, критичні постачання їжі й товарів припинялися, доступ до ринків і комунікаційні лінії обмежувалися. Це не лише посилювало голод, але й позбавляло людей можливості обміну або допомоги з сусідніх регіонів [17].

Одним з інших важливих елементів примусових конфіскацій було переслідування на адміністративному рівні окремих осіб. Облік «боржників» супроводжувався списками «ненадійних» господарств. Так, 17 квітня 1932 р. постанова ЦВК СРСР «Про розширення повноважень громадських судів на селі» давала судам право карати всіх, хто займався крадіжкою або був боржником.

Сім'ї з такою історією піддавалися повторним обшукам, психологічному тиску, загрозам арешту або виселення. У результаті створювалося середовище страху, що призводило до розриву соціальних зв'язків і породження взаємної недовіри серед громад. Примусові конфіскації їжі також мали чітку дисциплінарну функцію. Вони були спрямовані не лише на отримання зерна, але й на демонстрацію державного контролю над тілом і життям людини. Селяни втрачали контроль не лише над результатами, але й над своїми руками, які були занадто близько до цих «прибуткових підприємств». Життя і суспільство зводилися до боротьби за фізичне виживання [3, с. 186; 29]. Зазначені факти свідчать про те, що адміністративний тиск був важливою складовою механізму примусового підкорення селянства.

У результаті цих практик голод 1932–1933 рр. набув масового і системного характеру. Це не було наслідком одноразових конфіскацій, а становило серію постійних обшуків, штрафів, блокад і адміністративного тиску, що тривали місяцями. Саме ця регулярність і масштабність зробили голод широким явищем, націленим на більшість сільської України. Таким чином, примусова конфіскація їжі в 1932–1933 рр. була елементом політики, спрямованої на знищення селянського способу життя. Вона служила інструментом соціального контролю, репресій і фізичного знищення, що сприяло функціонуванню Голодомору не лише як гуманітарної трагедії, а й як технології державного насильства.

3.3. Соціальні, психологічні та моральні виміри голодоморів

Голодомори 1921–1923 рр. і 1932–1933 рр. були більше, ніж історичною катастрофою. Вони спричинили соціальну, психологічну та моральну трансформацію, яка з того часу стала частиною пам'яті українського суспільства. Важливо усвідомлювати, що ця трагедія мала більше наслідків, ніж лише фізичні та психологічні, а й суттєво вплинула на моральний вимір суспільства, зокрема для сімейних цінностей, соціальних ролей та існування кількох поколінь людей, які усвідомлювали, що могли стати причиною смерті власних батьків.

Психологічні дослідження підтвердили, що масовий голод спричинив індивідуальні травми. Він також породив спільні моделі поведінки та мислення, які тривалий час збереглися після того, як надзвичайна ситуація зникла. Дотепер люди старшого віку переживають наслідки голодоморів, навіть, якщо вони не жили в той час, оскільки батьки передали всі свої травми наступним поколінням. Психологічні аспекти голодоморів проявляються у тривалих травматичних наслідках в особистих і сімейних історіях. Багато сімей мовчали і це працювало як захисний механізм після голоду, щоб уникнути обговорення події, яка завдала їм багато стресу. Важливо розуміти, що таке мовчання було викликане страхом постійних репресій, почуттям сорому за власне виживання та абсолютним психологічним шоком, про що зазначають дослідники. У результаті травматичні спогади не зникли, а натомість передавалися наступним поколінням у вигляді тривог, фобій і відсутності віри в зовнішній світ. Травма була настільки прихованою, що вона отримала назву «рецидив», що більше ускладнило минуле та узгодженість історії в сімейній культурі [8; 24].

Також варто зазначити, що одним із психологічних наслідків трагедії був розвиток тривалих моделей поведінки, які психологи називають «режим виживання». Серед сімей, які пережили голод, накопичення їжі стало поширенішим, тривога щодо матеріальних ресурсів була вищою і суспільство мало глибоку недовіру до державних і соціальних інститутів. Важливо розуміти, що ці поведінкові моделі не виникли випадково, а розвинулися як форма реакції на екстремальні умови, оскільки їжа набула гострого значення як фактор виживання. Ці реакції накопичувалися з часом і поглиблювалися на психологічному рівні, навіть якщо це не був прямий досвід голоду, він передавався з покоління в покоління [36; 49].

Ще одним цікавим для розуміння наслідків голодоморів є вивчення феномену моральної травми. Він займає окреме місце в аналізі психологічних впливів на людину. Моральна травма виникає, коли події, які ми пережили, суперечать ідеям справедливості, гідності та цінності життя. Для жертв

Голодомору ця травма включала ще й прийняття правди, що сама держава, яка мала захищати своїх громадян, стала місцем насильства та загрози. Це, на думку дослідників, спричинило сильну внутрішню напругу, самодокори, провину за те, що ти вижив, поки всі навколо масово вимирали, сором і підозру в соціальному порядку [8; 36; 39].

Моральна травма призвела до нової ціннісної орієнтації, керованої виживанням, етичні принципи були замінені, а моральні компроміси зникли. Психологи також свідчать, що специфічні шкідливі наслідки голоду для дітей є надзвичайно руйнівними. Ті, хто вижили в часи Голодомору, були не лише фізично виснажені, але й емоційно знищені, що вплинуло на їхнє життя і здатність взаємодіяти з друзями та людьми загалом у дорослому віці. Це тривало роками, але наслідки дитячої травми, у свою чергу, призвели до підвищеної тривожності, низької самооцінки, відсутності довіри та схильності до депресії. У найгіршому випадку саме ці психологічні проблеми не лише залишилися, але й передавалися через покоління [28].

Соціально-психологічні впливи Голодомору також спричинили знищення традиційних соціальних ролей і норм його жертв. У місцях постійного страху уявлення про спільноту, взаємодопомогу та моральний обов'язок трансформувалися. Солідарність громади була ослаблена, недовіра серед людей зросла і, зважаючи на потребу у фізичному виживанні, соціальні зв'язки суттєво зменшилися, спільна основа здавалася знехтуваною. Це дозволило створити клімат ізоляції та психологічної замкнутості, який тривав навіть після голоду [15].

Збереження пам'яті про травму голодоморів було моральною та психологічною дилемою в українських громадах з рішенням між продовженням мовчання та обговоренням цього явища. Аналіз звітів людей, які пережили масовий голод показує, що утримання від розмов про травматичні інциденти є загальноприйнятим механізмом, що призводить до серйозніших і триваліших психічних захворювань. Мовчання як психологічний захист від страху репресій,

сорому, болю втрати було використано. Проте саме замовчування трагедії повільно перетворює особисту пам'ять на колективну, наділяючи її соціальним і моральним значенням [15; 36].

Є ще одна важлива, на нашу думку, деталь, пов'язана із взаємодією людей. Соціальний бік Голодомору набув особливо жорсткого характеру, коли традиційна сільська спільнота була зруйнована, а соціальні ролі селян змінилися. Сили колективізації, примусового вилучення їжі та постійний страх репресій розірвали спільноту, яка впродовж десятиліть формувалася та базувалася на взаємодопомозі, солідарності і місцевому самоврядуванні [9].

Ролі в сімейній динаміці також змінилися, коли авторитет старших, економічна незалежність голів домогосподарств і традиційні уявлення про працю та відповідальність стали неактуальними в умовах тотального контролю. Замість соціальних зв'язків з'явилися моделі поведінки, що насамперед ставили за мету виживання та обережність, відповідно до логіки тоталітарної системи. Це була зміна, яка безпосередньо вплинула на повсякденне життя населення [15; 36]. У такий спосіб радянська влада впливала не лише на господарську діяльність, а й на внутрішні взаємини в сім'ї та громаді. Постійний страх, нестача продовольства та загроза репресій поступово руйнували довіру та солідарність між людьми. У результаті пріоритетом для багатьох ставало фізичне виживання, що призводило до зміни усталених моральних норм.

Також важливо, що і традиційні системи харчування розпалися, у спільноту були введені замітники їжі, а, власне, кулінарія була знищена, що стало фізичним випробуванням, а також моральною та психологічною травмою.

Це означало, що традиційні символи їжі, які колись складали достаток і продовження сімейного життя, стали чимось, що асоціювалося з нестачею, страхом, приниженням і щоденною боротьбою за існування. Це була зміна, яка призвела до культури та морального кодексу поведінки, що підтримувався поколіннями [36; 49].

Дослідники наголошують, що спадщина Голодомору має довготривалі наслідки. Зарубіжні й українські науковці вважають, що психологічна травма передається через встановлені моделі поведінки, сімейні перспективи та емоційні реакції, які відбуваються з покоління в покоління. Так званий «режим виживання», тенденція накопичувати їжу та речі, недовіра до соціальних інститутів та інших людей, підвищена тривожність вкорінюються в повсякденній поведінці навіть нащадків батьків, які пережили голод, навіть якщо нащадок не жив за часів Голодомору [9; 24; 36].

Травматичний досвід передається в цих сім'ях не лише в пам'яті, але й у віруваннях та вихованні. Голодомор має тривалі наслідки для людей, і ті, хто постраждав, залишаються активними носіями високого рівня психологічного страждання, що призводить до посттравматичного стресового розладу (ПТСР), а також підвищеної тривожності та депресії, серед небагатьох наслідків для психічного здоров'я від Голодомору. Деякі дослідники порівнюють цю реакцію із «Стокгольмським синдромом», коли жертви насильства починають виправдовувати агресора, психологічно приймаючи та виправдовуючи його дії як засіб виживання. Така адаптація не зникла й після закінчення голоду, вона продовжувала формувати індивідуальні та соціальні дії людей [8; 36].

Соціальна пам'ять про Голодомор має тісний зв'язок з моральною оцінкою минулого. Як ритуали жалоби за жертвами катастрофи, так і публічний дискурс мають значну функцію в тому, аби чітко пояснити, що таке Голодомор. Важливо, що через ці ритуали суспільство не лише вшановує пам'ять загиблих, але й сприяє проговоренню трагедії і викоріненню або послабленню психологічних наслідків [15]. Таким чином, збереження цих подій у суспільній пам'яті виконує не лише історичну, а й важливу виховну роль – сприяє осмисленню минулого та формуванню історичної свідомості, щоб не допустити подібного у майбутньому.

На державному та суспільному рівнях зростає усвідомлення того, що ігнорування як психологічних, так і соціальних наслідків Голодомору призведе до невирішених травм для суспільства та перешкоджатиме процесам розвитку.

Як було з'ясовано, українська та зарубіжна психологічна наука досліджує процеси колективної та індивідуальної психологічної травми з важливістю відкритого обміну та освіти для поступового відновлення національної психіки та соціальної довіри.

3.4. Порівняльний аналіз голодоморів 1921–1923 та 1932–1933 рр.

Для кращого розуміння минулого потрібно вивчати історичні закономірності. Нічого не виникає спонтанно, а має свої передумови, причини, перебіг та наслідки. На нашу думку, провокативним є твердження, що події з історії не можуть бути знову ідеально відтворені, проте певні процеси та явища взаємопов'язані між собою. Голодоморні кризи 1921–1923 та 1932–1933 рр. в Україні містять спільні характеристики та значні контрасти, які відображаються в історичних передумовах та практиках їх реалізації, в людських жертвах та в довгострокових соціальних наслідках.

По-перше, обидва голоди були пов'язані із політикою радянської влади, спрямованої на підпорядкування сільського господарства та вилучення ресурсів із села. Однак їхні причини, хронологічні межі та місцеві соціально-економічні умови суттєво різнилися, що вплинуло на характер перебігу та масштаби наслідків цих трагедій. Голод 1921–1923 рр. відбувся на тлі закінчення Першої світової війни, української революції та громадянської війни в Росії, коли значна частина сільської економіки була виснажена десятиліттями страждань, руйнувань та епідемій. Цей голод був поєднанням природних подій (посуха, неврожай) та політичних рішень навколо продрозкладки, що призвело до масового вилучення товарів у селян. Продрозкладка залишалася головною національною зброєю вилучення зерна у 1921 р., її надмірна залежність від норми використання великої кількості зерна стала тригером для голоду, найбільш сконцентрованого у південних провінціях УСРР і забрала десятки, якщо не сотні тисяч життів. Тим часом радянське керівництво довго заперечувало серйозність кризи і продовжувало свої руйнівні практики заготівлі

навіть в умовах катастрофічно низьких врожаїв, що лише погіршувало голод [10; 33; 37].

У свою чергу Голодомор 1932–1933 рр., навпаки, відбувся в умовно «стабільному» середовищі, коли сільське господарство знову функціонувало у звичному режимі після перерви колективізації та насильницької реформи аграрної промисловості. Основні механізми цього голоду включали створення штучного дефіциту продовольства через надмірно завищені плани заготівлі зерна, вилучення майже всього врожаю, репресивні закони (наприклад, «закон про п'ять колосків») та укази, що обмежували свободу пересування, які заважали селянським родинам залишати регіони що потерпали від голоду. Цей характер голоду не може бути адекватно пояснений умовами природи чи післявоєнними руйнуваннями. Він був зумовлений верховної політикою радянського керівництва, яка ігнорувала реальний стан виробництва та потреби селян. Проте, як зазначають дослідники, ці роздуми не применшують трагедії першого Голодомору [14; 51].

З огляду на масштаби та ступінь охоплення, ці процеси значно відрізнялися. Якщо Голодомор 1921–1923 рр. має здебільшого регіональне походження, переважно через поєднання репресивних соціально-економічних та природних чинників, то Голодомор 1932–1933 рр. охопив практично всю територію УСРР, спричинивши мільйони смертей і демографічні наслідки, особливо в центральних та східних регіонах. Масштаб втрат також кардинально різний. Оцінки дослідників щодо чисельності загиблих значно вищими: під час голоду 1932–1933 рр. вони оцінюють набагато більші втрати населення порівняно з 1921–1923 рр. Із фактичних статичних даних людські жертви першого Голодомору можуть сягати близько мільйона осіб, а другого – до 10 млн [11–12].

Різниця між цими двома голодами полягає не стільки в кількості смертей, скільки в тому, як державні органи реагували на кризу. Влада спочатку заперечувала масштаб трагедії, але зрештою визнала її серйозною кризою і

здійснила деякі зміни у політиці, особливо під час голоду 1921–1923 рр. Однак режим під час Голодомору 1932–1933 рр. довго приховував інформацію про голод і навіть навмисно підтримував насильницьке вилучення зерна – навіть після того, як місцеві органи влади чітко бачили ознаки голоду. Такі практики опосередковано відображені в архівних матеріалах, які вказують на те, що офіційні дані часто навмисно занижувалися або неправильно подавалися як спосіб мінімізувати справжній масштаб голоду від центральних органів влади [17].

Порівняльний аналіз також дозволяє показати спільні риси між двома трагедіями. Обидва голоди характеризувалися політичним домінуванням аграрного сектору та, певною мірою, примусовим вилученням зерна і продовольства в селян незалежно від їхніх базових потреб. У будь-якому випадку держава розглядала українське село переважно як кормову базу, що зумовлювало систематичне вилучення продовольства, яке згодом призвело до голоду. Обидва ці епізоди – голод 1921–1923 рр. і Голодомор 1932–33 рр. – мали тривалі наслідки для національної пам'яті українців, залишаючи спогади та формуючи уявлення до трагедії через покоління [2, с. 264–267].

Важливо, що історіографія цих двох подій має свої особливості. Тема голоду 1932–1933 рр. є добре розробленою у сучасних дослідженнях, особливо в концепції «геноциду», розглянутої у площині аналізу національної специфіки, етнокультурних втрат та політики радянського уряду щодо українців як нації. Натомість дослідження голоду 1921–1923 рр. висвітлені меншою мірою в історіографії. Водночас порівняльний аналіз цих голодів є важливим напрямом ключовим сучасної історичної науки для розуміння механізмів примусового голоду в радянській Україні.

Загалом, голоди 1921–1923 та 1932–1933 рр. можуть розглядатися як приклади подібних репресивних дій в аграрній системі економіки, проте існують суттєві відмінності у масштабах, механізмах реалізації, функціях державного примусу та тривалих наслідках для українського суспільства. Можливість

порівняльного аналізу є важливою для глибшого розуміння масштабів трагедії українського народу та дозволяє визначити як спільні, так і відмінні риси двох голодоморних катастроф.

РОЗДІЛ 4. ГОЛОДОМОРІ ЯК ТРАГЕДІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ВИКЛИК МІЖНАРОДНІЙ СПІЛЬНОТІ

4.1. Реакція українського суспільства на Голодомор: опір, стратегії виживання та формування пам'яті

У цьому розділі ми звернемо увагу здебільшого на факти визнання Голодомору Україною як державою, українцями як суспільством, а також на реакцію міжнародної спільноти. Це важливо для здійснення політичної оцінки голодоморів з боку міжнародних партнерів, а також, що найважливіше, для оцінки, наскільки ця чутлива тема осмислена в Україні.

Вкажемо на реакцію українського суспільства. Її можна описати трьома словами: опір, витривалість, пам'ять. Голодомор 1932–1933 рр. був однією з найбільших гуманітарних катастроф ХХ століття і став величезним соціальним потрясінням для українського суспільства. Реакція населення на політику радянської держави була багатогранною – від публічного та таємного опору до складних засобів виживання та формування колективної пам'яті про трагедію. Ці процеси відбувалися в умовах жорсткого державного контролю, репресій та повної нестачі продовольства, що суттєво формувало поведінку людей та їхні змінні соціальні відносини [17; 29].

На нашу думку, масовий опір примусовій колективізації (один з основних факторів перед Голодомором) був однією з перших реакцій українського селянства на радянську владу. Наприкінці 1920-х і на початку 1930-х рр. радянське керівництво провело величезну революцію в аграрному секторі, яка змусила інтегрувати індивідуальні селянські господарства в колективні. Для українського селянства, бастіону приватної земельної власності та аграрної культури, ця політика означала втрату економічної незалежності та способу життя. Саме тому вона викликала значний опір. До 1930 р. у радянській Україні було зафіксовано понад 4 тис. масових селянських акцій протесту, у яких брало участь близько 1,2 млн людей, згідно з архівними даними. Це включало протести,

саботаж комунального сільськогосподарського виробництва, відмову виконувати пропозиції щодо заготівлі зерна і, в деяких випадках, збройні сутички [2; 29].

Селянський опір був як запланованим, так і незапланованим у своїх формах. Повстання в багатьох регіонах були спрямовані проти місцевої влади та активістів, які здійснювали конфіскацію зерна та майна. Селяни іноді нападали на зерносховища або намагалися повернути відібрані продукти. Також загальним явищем був масовий вихід з колгоспів: тисячі родин намагалися повернутися до індивідуального господарства або приховували врожай від державних заготівельних бригад. За різними джерелами, у першій половині 1932 р. понад 41 тис. селянських господарств назавжди залишили колгоспи, що відображає масштаб боротьби проти колективізації [16, с. 31–40]. Наведені факти свідчать про те, що значна частина українського селянства не сприймала цю політику та намагалася різними способами відстоювати свої економічні інтереси.

Радянська влада також нещадно придушувала будь-які акти опору. Для завершення своїх планів щодо заготівлі зерна партійні активісти та співробітники безпеки були розділені на окремі загони, які проводили обшуки в селянських домівках, вилучаючи всі види продовольства. Вони конфіскували не лише зерно, а й інші продукти харчування – картоплю, овочі, худобу і практично позбавляли селян будь-яких засобів до існування. Водночас були введені суворі каральні заходи: у 1932 р. був прийнятий закон про «захист соціалістичної власності», який передбачав жорсткі покарання, включаючи страту, навіть за незначну крадіжку зерна [16, с. 5–6; 34].

Коли відкритий спротив став майже неможливим через масові репресії, значна частина населення вдалася до пасивних форм протидії. Селяни приховували зерно, робили його непридатним або іншим чином надавали врожаю незавершеного вигляду, намагалися підривати роботу колгоспів. Такі дії були своєрідним опором урядовій політиці, але не мали впливу на загальну ситуацію. Радянський уряд поступово розгромив організований спротив, але

навіть на піку голоду були зафіксовані випадки нападів на зерносховища, а також непокоря державним директивам у різних регіонах [16, с. 45–54].

Стратегії виживання були одними з найважливіших аспектів реакції українського суспільства. Голодомор змусив усіх людей шукати будь-які способи вижити. Селяни збирали дикорослі рослини, жолуді, кору дерев, їли домашніх тварин або готували сурогатні страви з трави чи решток зерна. Родини в багатьох випадках намагалися обміняти товари або одяг на їжу в містах чи де це було можливо. Деякі люди намагалися покинути регіони, що потерпали від голоду, але система блокади, встановлена радянською владою – кордони України та інших голодуючих районів були закриті, і тисячі селян, які намагалися втекти, були повернуті назад [19].

Українське суспільство виявляло випадки взаємодопомоги навіть у дуже несприятливих обставинах. Часто люди ділилися останньою їжею з сусідами або близькими, ховали дітей від конфіскаційних бригад, допомагали хворим і виснаженим. Багато сіл створювали неформальні мережі підтримки, які хоча б частково полегшували масштаб трагедії. Загалом масовий голод, репресії та страх перед владою зруйнували традиційну соціальну організацію та моральний авторитет і стали одним з найтрагічніших наслідків цієї катастрофи [16, с. 54–55]. Водночас наведені факти свідчать, що навіть за умов репресивного тиску частина населення не втрачала здатності до співчуття та підтримки інших людей, а не лише рідних.

Іншим аспектом реакції суспільства була пам'ять про Голодомор. Влада в радянський час заперечувала існування штучного голоду взагалі, забороняла публічне обговорення і тероризувала тих, хто його обговорював. Таким чином, пам'ять про цю подію зберігалася здебільшого через приватні сімейні спогади, усні свідчення та літературу еміграції. Пізніше, після здобуття Україною незалежності в 1991 р., це можна було аналізувати відкрито, публікувати архівні матеріали і свідчення очевидців. Наукові дослідження, аналітичні проєкти, а

також міжнародні історичні комісії допомогли відновити історичну правду та сформувати колективну пам'ять про трагедію українського народу [17].

Таким чином, реакція українського суспільства на Голодомор була неоднорідною. До цього досвіду входили як активні форми опору радянській політиці, так і різні стратегії виживання в умовах масового голоду та репресій. Пам'ять про ці події стала важливою складовою національної ідентичності українського народу, що сприяє сучасному осмисленню цієї трагедії та визначенню її значення для національної історії.

4.2. Міжнародне визнання Голодомору: історико-політичний та правовий виміри

Попри складність цієї теми, Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був катастрофою не лише для українського суспільства, а й став предметом дослідження для міжнародної історії, політики та права. Його міжнародне визнання протягом багатьох років залишалося ускладненим через політичні обставини, ідеологічну спадщину Радянського Союзу та різні способи тлумачення причин голоду.

Тема Голодомору не набула значного місця в міжнародному дискурсі до здобуття незалежності України в 1991 р., коли українська держава почала дипломатичні зусилля, спрямовані на визнання цих подій геноцидом проти українського народу. Впродовж значної частини радянського періоду інформація про події 1932–1933 рр. була фактично заборонена. Радянські чиновники не визнавали наявності штучного голоду або пояснювали його економічними проблемами колективізації та несприятливими погодними умовами. Будь-які зусилля щодо вирішення або обговорення цього питання з ширшим доступом громадськості не заохочувалися [3, с. 42–44].

У цьому контексті важливо зазначити, що зарубіжна спільнота довгий час не мала повного доступу до документів та свідчень очевидців. Деякі західні

журналісти та дослідники, зокрема британський журналіст Г. Джонс, повідомляли про масовий голод в Україні ще в 1930–х рр., однак їхні свідчення часто ігнорувалися або ставилися під сумнів через радянську пропаганду та політичні інтереси інших держав. Після розпаду СРСР та відкриття архівів було проведено ширші дослідження причин та масштабів катастрофи. Україна розпочала активну міжнародну інформаційну політику щодо Голодомору, намагаючись довести, що це був результат свідомої політики сталінського режиму. Прийняття Закону України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» у 2006 р., який офіційно визнає Голодомор геноцидом українського народу, стало важливим кроком у формуванні державної політики пам'яті. Після цього дипломатичні представництва активно зверталися до урядів і парламентів інших країн з метою отримання підтримки такої інтерпретації [56–58].

Навіть наявність усіх ознак геноциду не призвела до швидкого його визнання у юридичних системах інших країн. Для міжнародного визнання Голодомору знадобився значний час. Перші відповідні резолюції були прийняті в 1990–х рр. Естонією, Австралією та Канадою. Пізніше Литва, Польща, Угорщина, Грузія, Перу та низка інших держав ухвалили подібні рішення. На початку XXI ст. дедалі більше парламентів робили заяви, засуджуючи політику сталінського режиму та, кваліфікуючи Голодомор як геноцид. Понад 30 країн світу, за даними дослідників, офіційно визнали цю трагедію геноцидом українського народу [52]. Наведені факти свідчать про поступове утвердження цієї катастрофи в міжнародному просторі як злочину проти людяності, що демонструє здатність України захищати своє право на історичну істину.

Міжнародні організації також сприяли світовому резонансу. Важливим кроком стало рішення Європейського парламенту визнати Голодомор геноцидом українського народу в грудні 2022 р. та засудити політику сталінського режиму, яка призвела до загибелі мільйонів людей. Документ чітко зазначив, що умови, які створили масовий голод, були політичним рішенням радянської влади. Інші іноземні інституції підтримали подібні позиції. Зокрема, Парламентська

асамблея Ради Європи прийняла резолюцію, яка підкреслила геноцидний характер політики радянського режиму щодо українського населення та підкреслила необхідність підтримки історичної пам'яті про ці дії [55].

Визнання Голодомору залишається неоднозначною та політизованою темою. Деякі держави не намагаються назвати його «геноцидом», використовуючи низку юридичних або політичних аргументів. Різні історики стверджували, що голод 1932–1933 рр. відбувся під час ширшої катастрофи, яка охопила багато районів Радянського Союзу, хоча не всі з них погоджуються з тим, що події були навмисним знищенням українського народу. Інші вчені, навпаки, наполягають на тому, що практики радянського керівництва – особливо захоплення зерна, облога українських сіл, заборона на виїзд селян або утиски української інтелігенції свідчать про бажання зламати опір селянства та придушити український національний рух [52].

Не можна оминути й позицію Росії. Вона розглядає Голодомор у контексті народів СРСР як спільну трагедію, заперечуючи його класифікацію як геноцид. Російська сторона наполягає на тому, що голод також спустошив інші частини Радянського Союзу, включаючи Поволжя, Північний Кавказ і Казахстан. Це явище стало політичною темою на міжнародній арені, оскільки є історія, а також мораль і політика, які слід враховувати як геноцид. Визнання Голодомору як геноциду має як історичні, так і етичні виміри [3, с. 5].

Потрібно зазначити, що попри різні позиції щодо Голодомору, міжнародна увага до нього зростає. Відкриття нових архівів, дослідження істориків, діяльність української діаспори та дипломатія сприяють поширенню інформації про трагедію. Багато країн провели пам'ятні заходи, наукові конференції та освітні ініціативи, присвячені вшануванню жертв Голодомору. Це свідчить про те, що процес міжнародного визнання цієї катастрофи поступово переходить від політики до історичної пам'яті та морального осмислення [4].

Отже, міжнародний резонанс Голодомору знаходиться на перетині історичних досліджень, дипломатичної діяльності та політики пам'яті. Незважаючи на суперечки щодо правового статусу таких подій, дедалі більше держав та міжнародних організацій розглядають їх як злочин проти українського народу та важливий урок для всього світу.

4.3. Політика історичної пам'яті про Голодомор в Україні: інституціоналізація вшанування

Важливим аспектом вивчення історичних подій, особливо трагічного характеру, є історична пам'ять народу та країни. Безперечно, голоди є однією із найважливіших подій і займають важливе місце у формуванні історичної пам'яті суспільства та політики пам'яті сучасної України.

Десятиліття замовчування Голодомору в радянський період перетворили цю тему на один із значних факторів формування національної ідентичності українців та історичної пам'яті. Важливим є те, що політика пам'яті щодо цих подій має на меті не лише вшанування загиблих, але й дослідження причин трагедії, поширення історичної правди та суспільного осмислення важливості проблематики Голодомору для сучасної України. Як уже зазначалося в попередніх розділах, питання голоду 1932–1933 рр. тривалий час була під фактичною забороною в умовах радянського режиму. Офіційна історіографія СРСР заперечувала існування штучного голоду або приписувала його природним факторам та економічним труднощам колективізації. Кожна спроба вивчити або відкрито обговорити ці події систематично заперечувалася владою. Свідчення очевидців і документи були недоступні для науковців та громадськості. У результаті цього пам'ять про Голодомор тривалий час зберігалася, обмежуючись переважно сферою родинних спогадів, усної традиції та у середовищі української діаспори [25, с. 26–27].

Після здобуття незалежності України в 1991 р. відбулося відновлення історичної правди про Голодомор. Відкриття архівів, активізація історичних

досліджень та публікація нових наукових праць відкрили можливості для значно ширшого дослідження масштабів трагедії та засобів її подолання. Українські та зарубіжні історики також відіграли ключову роль у реконструкції, відновленні перебігу і масштабів подій 1932–1933 рр. за допомогою архівних матеріалів, роботи з населенням та свідчень очевидців [6].

Одним із значних досягнень у розвитку державної політики пам'яті стало юридичне визнання Голодомору як геноциду проти українського народу. Як уже зазначалося, Закон 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» Верховної Ради України, офіційно визнав цю подію геноцидом. Прийняття цього закону стало важливим етапом інституціоналізації пам'яті про Голодомор і сприяло активізації наукових досліджень, освітніх ініціатив та заходів, спрямованих на вшанування пам'яті жертв [6; 58].

В Україні було створено кілька установ та меморіальних об'єктів, пов'язаних з Голодомором, у рамках політики історичної пам'яті. Одним із ключових таких центрів є Національний музей Голодомору-геноциду, розташований у Києві, який служить дослідницьким та освітнім центром. Музей працює над збиранням документів, поширенням свідчень про події в Україні та за кордоном, а також координує наукові конференції, виставки, презентації на виставках та конференціях та популяризацію фактів про Голодомор в Україні [31].

Інші важливі компоненти політики пам'яті також включають День пам'яті жертв Голодоморів, який відзначається в четверту суботу листопада. У цей день проводяться меморіальні заходи, хвилини мовчання, покладання квітів до пам'ятних знаків та національна акція «Запали свічку». Такі ініціативи сприяють формуванню суспільного усвідомлення масштабів трагедії [6]. Щорічне відзначення цієї дати є важливим елементом збереження історичної правди та утвердження національної свідомості в сучасній Україні. Воно також сприяє осмисленню колективних травм нашого народу, що має значення для покращення психічного та ментального здоров'я українців.

Шкільна система також особливо важлива для формування культурної пам'яті. Історія Голодомору є частиною шкільних та університетських програм в Україні. Це навчання також допомагає учням та студентам покращити критичне мислення, розвиваючи історичну свідомість. Водночас дослідження Голодомору також організовуються в наших та зарубіжних громадах через наукові семінари, публічні лекції та конференції [43].

Міжнародні партнери теж долучаються до політики пам'яті, пов'язаної з Голодомором. Українська держава та діаспора співпрацюють у підвищенні обізнаності громадськості про цю трагедію. У кількох країнах встановлено пам'ятники жертвам Голодомору, існує різноманіття виставок, конференцій та освітніх заходів, які сприяють формуванню міжнародного усвідомлення цих подій. Водночас ця тема залишається політично чутливою. Голодомор може по-різному сприйматися залежно від політичних сил, що впливає як на внутрішню, так і на зовнішню політику держав. Попри відмінності в трактуваннях, ці процеси є частиною ширшого формування політики пам'яті про Голодомор [4].

Політика історичної пам'яті про Голодомор є одним із важливих аспектів сучасної гуманітарної політики в Україні. Вона покликана допомогти зберегти знання про мільйони жертв, вивчити причини катастрофи та формувати історичну свідомість суспільства. Голодомор як національне історичне явище має значення не лише в контексті історичної справедливості, але й у вимірі демократичних цінностей та дотримання прав людини.

Отже, голодомори 1921–1923 рр., а також 1932–1933 рр. виступають не лише як трагедія для усього українського народу, але й як важливий чинник формування національної пам'яті, стійкості нашого народу, дискурсу іноземних країн. Реакція суспільства зосередилася на опорі репресивним діям радянської влади, різним стратегіям виживання та збереження свідчень про події минулого, тоді як поступове визнання, передусім Голодомору 1932–1933 рр., засвідчує правду про події в Україні, досліджену українськими науковцями і поширену на світовому рівні.

РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

5.1. Місце теми Голодомору у змісті шкільного курсу історії України

Важливим є осмислення цієї соціальної трагедії у шкільний історичній освіті та визначення місця Голодомору 1932–1933 рр. у формуванні історичної свідомості учнів. Ця тема є однією із ключових у навчальній програмі з історії України ХХ ст.

Дослідження цієї проблематики у школі спрямоване на розуміння як подій, так і причин проблематики Голодомору, а також на розвиток історичної пам'яті та самопізнання – як українське суспільство вражаюче змінилося під час правління Сталіна? Дослідники в цьому курсі мають змогу простежити катастрофу, яку переживав сталінський радянський режим, і як цей вплив, особливо навколо сучасної української історії з 1960–х рр., досі відчувається.

Під час вивчення історії України особлива увага приділяється колективізації, індустріалізації та політиці радянської влади. Розглядаючи Голодомор, важливо не лише знати про власне трагедію, а й розуміти її причини, наслідки та уроки для наступних поколінь.

Примусова колективізація, конфіскація їжі, обмеження на пересування селянства, а також репресії проти тих, хто виступав проти уряду, учні вивчають у школі. Література та книги розповідають про людські страждання, які вони пережили, а також про те, як змінювалися соціальна та економічна сфери країни, що спричинило Голодомор, і як український народ зміг жити добре в той період [5; 13].

Також важливим є й те, що учні використовують архівні документи, свідчення очевидців, статистичну літературу і фотографії, які їм представлені та показують, як відбулася трагедія. Цей метод спрямований на виховання критичного мислення, вивчення історії для розуміння того, що відбувається, щоб

зайняти раціональну позицію щодо цього. Питання Голодомору також піднімається в шкільному курсі як важлива частина навчального процесу для учнів, щоб отримати громадянське і моральне бачення історичної події. Осмислення Голодомору допомагає нам зрозуміти не лише його історичне значення, але й те, що ці трагедії є небезпечними, від яких можуть залишатися рани на все життя і передаватися іншим поколінням.

Потрібно зазначити, що освітні системи, а також підручники і науково-популярна література можуть надати учням кращі знання про причини і перебіг Голодомору. Сучасні українські підручники з історії розглядають події 1932–1933 рр. як частину загальної політики тоталітарного режиму, зокрема комуністичної і колективізаційної, а також у контексті національного руху України в цілому, показують чинники, що призвели до Голодомору. Важливо зрозуміти, що здобувачі освіти в школах отримують розуміння, що до трагедії призвели політичні рішення від радянського керівництва. Ми можемо використовувати фотографії та статистику цього факту учням, що трагедія є неспровокованою і реальною.

Навіть у школах уроки пам'яті, представлені в програмі та лекціях, плануються як події і демонструються в документальних фільмах або інших засобах у школах. Четверта субота листопада для запалення свічок на згадку про жертв Голодомору відзначається в школах як одна з національних подій, також виділено національний день для вшанування пам'яті людей і сучасної підтримки тим жертвам Голодомору, які могли навіть не жити в той період, оскільки, як ми з'ясували, психологічні травми передаються з покоління в покоління [6].

Отже, Голодомор як тема з історії України стає центральною частиною шкільної програми. Це не лише допомагає учням засвоїти історію та культурну свідомість під час навчання, але й змушує учнів зрозуміти, що завдяки знання цих подій учні отримують доступ до осмислення суспільства, його людей та культури. Розгляд причин, ходу і наслідків Голодомору дозволяє більш повно

сприйняти історію своєї країни і усвідомити, що нам потрібно зберігати пам'ять про ці події, щоб ніколи більше не допустити повторення подібних трагедій.

5.2. Інтерактивні та компетентнісні підходи до вивчення теми в НУШ

Інтерактивний підхід до соціально-економічного та політичного розвитку України в першій третині XX століття в Новій українській школі головним чином зосереджується на засвоєнні фактичного змісту та формуванні низки історичних компетентностей учнів (наприклад, хронологічної, просторової, інформаційної, логічної, аксіологічної та громадянської). Один із способів досягти цього – забезпечити систему питань різних типів та рівнів складності, щоб формувати аналітичне мислення в історичних джерелах, а також допомогти вивчати історичні події всебічно і комплексно.

У контексті хронологічної компетентності, що досліджує часові межі, необхідно розвивати в учнів здатність сприймати історичні процеси таким чином, щоб це було зрозуміло та змістовно. Зокрема, встановлювати відповідні точки в часі, які спричинили голод 1921–1923 рр., і визначати, як закінчення Першої світової війни та встановлення радянської влади в Україні призвели до передумов, що сприяли виникненню Голодомору 1932–1933 рр.

На репродуктивному рівні можна поставити наступне запитання: назвіть рік, у якому під час першого голодомору 1921–1923 рр. було найбільше жертв. Вже складнішими будуть проблемні запитання, насамперед: яким чином поразка визвольних змагань вплинула на подальші соціально-економічні трансформації в Україні. У контексті хронологічної компетентності в цьому питанні доцільно вимагати від здобувачів освіти визначати і називати дати ключових подій, пов'язаних із проблематикою голодоморів.

Інформаційна компетентність полягає в доступі до інформації та її грамотному опрацюванні, а не в маніпулюванні нею для досягнення власних вигідних висновків. Для розвитку критичного мислення завдання учнів має

полягати в аналізі офіційної точки зору на природне походження голоду та в зіставленні її з фактичними та історичними поясненнями. Учням слід надати інформацію про те, з яких джерел походять пояснення.

Згідно з позицією радянської влади, голод насправді базувався на природних чинниках, ігноруючи його штучний характер. Питання для здобувачів освіти можуть бути наступного змісту: які соціально-економічні заходи більшовиків були пов'язані із становищем селянства та що вони зробили для його покращення в суспільстві? Для того, щоб у цьому плані повністю реалізувалася інформаційна компетентність, використаємо текст із даного дослідження: «Погіршувало ситуацію і поширення інфекційних захворювань, наприклад тифу, що лютував на Поділлі в кінці 1919 р. Хвороба забрала десятки тисяч життів, а на теренах Східної Галичини смертність перевищила понад 100 тисяч осіб. Одночасно із приходом радянської влади, розпочалася масова націоналізація землі, промисловості та торгівлі, а також, що важливо, примусова трудова мобілізація та продрозверстка. Декрети про вилучення хлібних надлишків для забезпечення армії продовольчою продукцією, знищило будь-який стимул до вирощування зернових і закономірно призвели до падіння виробництва та загального рівня життя селян» [3]. Наше завдання, таким чином, полягатиме у базовому пошуку та глибокому осмисленню цього тексту учням. Крім того, на нашу думку, цілком доречним буде також надання радянських джерел, де описано їхній погляд на геноцид українського народу, аби здобувачі освіти осмислили, що інформація формується людьми залежно від їхніх суб'єктивних переконань.

Логічна, причинно-наслідкова компетентність – це те, що пов'язує події, що вже сталися та їхні причини. Питання для реалізації даної компетентності у школі можуть бути наступними: які були основні причини економічної кризи в Україні після 1921 р., що означає політика воєнного комунізму та як він позначився на розвитку сільського господарства, як було виправдано продрозкладку, що спричинила голод, і як політика колективізації могла сприяти

виникненню продовольчої кризи тощо (на високому рівні). Загалом, чи міг голод 1921–1923 рр. статися через радянську політику? Також у цьому плані можна поєднати інформаційну та логічну компетентності разом. Наприклад, під час уроку була розповідь про Голодомор 1932–1933 рр., тоді як у кінці уроку на етапі узагальнення та систематизації знань, умінь та навичок доречною буде схема, що заповнюється на основі джерела із нашого наукового дослідження (Додаток А).

Аксіологічна, ціннісна компетенція полягає в тому, щоб встановити власне ставлення до історичної події та усвідомити її значущість на подальшу історію. Реалізується вона в формі запитань, що мають етичний і раціональний характер, зокрема: чому і для чого радянська влада потребувала політики, яка в результаті призвела до Голодоморів? У цьому контексті наше наукове дослідження можна використати наступним чином: подати незавершену думку, аби здобувач освіти самостійно її продовжив. Форма виконання завдання може бути різною, зокрема у вигляді групування, у якому здобувачі освіти в кожній гілочці прописуватимуть свої думки (Додаток Б). Оскільки станом на 16.02.2026 р. тема вивчається у 10-му класі, для старших учнів буде доцільним вищий рівень складності завдань, наприклад: підготуйте аргументовану позицію щодо міжнародного визнання Голодомору як геноциду. Більш складним може бути також запитання: чи є українізація інструментом контролю чи інструментом підтримки національного розвитку?

Знання про історичні події допомагає розвивати громадянську компетентність, яку теж варто виділяти серед ключових. Тому, наприклад, можна запитати учнів: що ми можемо дізнатися про сучасне суспільство з подій Голодомору? Чому важливо викривати історичні фальсифікації? Як історична пам'ять впливає на формування національної ідентичності? Для старших учнів доцільно запропонувати завдання, у якому зосередженість буде на тому, щоб пояснити причини, з яких вони вважають Голодомор геноцидом.

Інтерактивне навчання означає набагато більше, ніж просто традиційне, яке було притаманне Україні ще до реформи НУШ. Зокрема, метод дебатів

можна застосувати для обговорення причин голоду, групову роботу – для аналізу відповідних змін (економічних, політичних, природних), рольові ігри – для моделювання взаємодії селян і влади в історичному контексті, а також для розвитку критичного осмислення інформації на основі історичних документів.

Таким чином, результати нашого дослідження сприяють розвитку ключових історичних компетентностей і можуть бути використані в освітньому процесі, зокрема на уроках історії в школі. Робота не лише поглиблює засвоєння історичного матеріалу, а й сприяє формуванню критичного і мислення і багатогранної особистості, що відповідає вимогам Нової української школи та сучасним освітнім стандартам.

ВИСНОВКИ

Таким чином, ми дослідили стан наукового вивчення проблеми голодоморів в українській та зарубіжній історіографії, а також охарактеризували джерельну базу. Було виявлено, що сучасна історична наука характеризується різними підходами в залежності від суб'єктивних поглядів авторів. Радянська історіографія тривалий час заперечувала штучний характер голоду, тоді як сучасні українські та західні дослідження вказують на його зв'язок із цілеспрямованою політикою радянського уряду. Джерельна база включає архівні матеріали, правові акти, статистичні дані, а також свідчення очевидців, що є опублікованими здебільшого в онлайн-форматі українськими та міжнародними установами. Вони призначені для комплексного і об'єктивного вивчення проблеми геноциду українського народу, а також економічних, соціальних і культурних аспектів голодів 1921–1923 рр. та Голодомору 1932–1933 рр.

Дослідження соціальних та політичних передумов виникнення голодоморів в Україні на початку ХХ ст. показує, що вони стали наслідком взаємопов'язаних чинників. Важливу роль відіграла політика «воєнного комунізму», зокрема примусове вилучення зерна, що позбавляло бажання працювати і змушувало селян відмовлятися від виробництва. Вони стали свідками краху встановленого сільськогосподарського порядку, дезорганізації господарства, страждань військових та загальної кризи економіки. Режим більшовиків встановив тотальну систему, що регулювала виробництво товарів, орієнтуючись на кількісні показники, а не на сільську місцевість. Колективізація, ліквідація приватної власності та створення колгоспної системи суттєво обмежили свободу селян і змінили традиційний уклад сільського життя. Державний контроль над виробництвом і розподілом продовольства, адміністративно-командні методи та пріоритет індустріалізації сприяли поглибленню продовольчої кризи. Ці фактори підкріплювали спалах масштабних голодоморів, які стали всеохоплюючою гуманітарною трагедією та геноцидом за сучасним визначенням міжнародного права.

Аналіз конкретних причин голодоморів дає змогу сформулювати низку висновків. Основним чинником було економічне виснаження селянських господарств та фінансова політика СРСР. В умовах громадянської війни, знищеного економічного потенціалу країни, вилучення зерна та природних катастроф відбулося загострення продовольчої кризи. Через тривалу історію державного насильства в 1932–1933 рр., мільйони людей залишилися без жодних засобів для існування. Таким чином, політика Москви призвела до жорсткого контролю за продовольством через системне вилучення зернових культур і повну конфіскацію продуктів харчування. Репресивні заходи, зокрема закон про «п'ять колосків» і практика «чорних дошок», використовувалися для блокування сіл і посилення тиску на селянство. Також існували обмеження щодо пересування населення до вражених голодом районів. У результаті голод став штучно контрольованим явищем, що призвело до масових смертей та значних соціально-економічних втрат.

Голодомор 1932–1933 рр., який в Україні визнано геноцидом українського народу, вплинув на соціальні, психологічні й моральні аспекти суспільства. Втрата мільйонів людей призвела не лише до демографічних змін, а й спричинила глибокі трансформації в соціальній структурі. Багато селян опинилися перед смертельним вибором між звичними для них формами ведення господарства та виконанням вимог радянської влади, пов'язаних із колективізацією та хлібозаготівлями. Соціально-економічні зміни стали відчутно інтенсивнішими, у порівнянні з довоєнним станом, що було пов'язано зі спробами уникнення повного розвалу економіки. За умов постійного страху і насильства соціальні зв'язки послаблювалися. Люди втрачали довіру одне до одного, а взаємодія ставала дедалі меншою. Психологічні травми, які вони отримали, передавалися наступним поколінням, а їх вивчення і нині є важливим напрямом наукових пошуків істориків, соціологів та психологів.

Суттєвим висновком дослідження є усвідомлення того, що в радянський час тема Голодомору тривалий час замовчувалася, що сприяло формуванню

особливої мовчазної пам'яті на основі трагічного досвіду цілих родин. Після відновлення незалежності України у 1991 р. почалося активне переосмислення Голодомору завдяки дослідницькій діяльності і його висвітленню в публічному просторі як важливої теми національної пам'яті. Поступово питання Голодомору посіло важливе місце в державній політиці пам'яті та формує історичну свідомість нашого народу. Проте світове визнання Голодомору як акту геноциду все ще залишається невирішеним. Політичний контекст визначає глобальне значення проблеми дослідження щодо подій в Україні столітньої давнини.

Крім того, знання про Голодомор повинні посідати значне місце в змісті шкільної історичної освіти як складова наукових досліджень висвітлення історії України ХХ ст. та критичного осмислення тоталітаризму і його методів боротьби із «ворогами народу». Вивчення Голодомору сприятиме поглибленню в учнів усвідомлення значення історичної пам'яті та гуманітарних цінностей, а також вихованню відповідального ставлення до нашого минулого. Використання різних інтерактивних методів навчання та свідчень очевидців допоможе здобувачам освіти сформувати критичне мислення та активну громадянську позицію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. Київ, 1999. 448 с.
2. Блог історика: 1932 рік. Селянський опір Голодомору. BBC. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-42162913> (дата звернення: 14.04.2026).
3. Веселова О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. *Злочини проти народу*. 3-тє вид., допов. Дрогобич: Відродження, 2008. 273 с.
4. Виставки Музею Голодомору за кордоном. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/vystavky-muzeiu-holodomoru-za-kordonom/> (дата звернення: 17.02.2026).
5. Гісем О. В. Всесвітня історія (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. освіти / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 176 с.
6. ГОЛОДОМОРИ В УКРАЇНІ: історична хвилина пам'яті. Старосинявська селищна рада. URL: <https://starosynjavska-gromada.gov.ua/news/1638197343/> (дата звернення: 21.04.2026).
7. Голодомор: причини та наслідки. Посольство України у ФРН. URL: <https://germany.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/golodomor-v-ukrayini-1932-1933-rokiv/golodomor-prichini-ta-naslidki> (дата звернення: 03.04.2026).
8. Голодомор, як психологічна травма народу та когнітивно-поведінкові наслідки. MedPark. URL: <https://medpark.com.ua/blog/holodomor-as-psychological-trauma> (дата звернення: 24.04.2026).
9. Горбунова В., Климчук В. Психологічні наслідки Голодомору в Україні. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Vol. VII, No. 2. С. 34–59. URL: <https://ewjus.com/index.php/ewjus/article/view/609/312> (дата звернення: 14.01.2026).

10. Господарський розвиток України у двадцятому столітті. Освіта.UA. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/econom_history/24514/ (дата звернення: 17.03.2026).
11. Демографічні втрати від Голодомору становили щонайменше 4,5 мільйона – науковці. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3357592-demograficni-vtrati-vid-golodomoru-stanovili-sonajmense-45-mln-naukovci.html> (дата звернення: 27.12.2025).
12. Дослідження демографічних втрат унаслідок Голодомору як злочин? *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/09/14/160165/>. (дата звернення: 20.03.2026).
13. Досліджуємо історію і суспільство: підруч. інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти / О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко, Т. О. Ремех. Київ: Видавничий дім «Освіта», 2022. 176 с.
14. «Закон про п'ять колосків» – кривавий інструмент організаторів Голодомору. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/zakon-pro-p-iat-koloskiv-krivavyj-instrument-orhanizatoriv-holodomoru/> (дата звернення: 28.01.2026).
15. Засекіна Л., Засекін С. Verbal Emotional Disclosure of Moral Injury in Holodomor Survivors. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2020. Vol. VII, No. 2. Волинський національний університет імені Лесі Українки. URL: <https://psycholing-journal.com/index.php/journal/article/view/1062/280> (дата звернення: 27.04.2026).
16. Іваненко В., Романець Н. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Київ, 2009. 64 с.
17. Історія Голодомору. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/istoriia-holodomoru/> (дата звернення: 20.02.2026).
18. Їжа як зброя. Що ви маєте знати про Голодомор. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni->

- <materialy/statti/yizha-yak-zbroya-shcho-vy-mayete-znaty-pro-golodomor> (дата звернення: 25.02.2026).
19. «Їли і траву, кріп»: історії жителів Полтавщини, які пережили Голодомор. Суспільне Полтава. URL: <https://suspilne.media/poltava/325090-ili-i-travu-krip-istorii-zitelok-poltavsini-aki-perezili-golodomor/> (дата звернення: 03.02.2026).
 20. Калінкіна С. А., Корновенко С. В. Оподаткування селян України в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2015. № 9 (342). С. 3–10. DOI: <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/43/41>. (дата звернення: 06.04.2026).
 21. Кириленко В. П. Голод 1921–1923 років у Південній Україні: дис. канд. іст. наук. Миколаїв, 2015. 211 с.
 22. Коріненко П., Бармак М. Трансформації в соціальному становищі та морально-етичній поведінці селян під час колективізації сільського господарства та Голодомору 1932–1933 рр. *Український селянин*. 2025. Вип. 34. С.136–144. DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-34-Korinenko-Barmak> (дата звернення: 23.12.2025).
 23. Коцур В., Тарапон О. Харчування сільського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. Переяслав-Хмельницький. С. 145–148. DOI: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/49.pdf> (дата звернення: 09.04.2026).
 24. Кривішин Т. Колективна травма народу. Як наслідки Голодомору передалися нам та що про це каже генетика. URL: https://24tv.ua/golodomor-yaki-naslidki-golodu-1932-1933-vplinuli-na-ukrayintsiv-shho-kazhut-likari_n2956709. (дата звернення: 17.01.2026).
 25. Кульчицький С. В. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. Київ: Інститут історії України АН України, 1993. 70 с.
 26. Кульчицький С.В. Чому в Кремлі замовчували голод 1921 року в Україні. URL: <https://tyzhden.ua/chomu-v-kremli-zamovchuvaly-holod-1921-roku-v-ukraini/> (дата звернення: 19.12.2025).

27. Маліцький І. Ф. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932–1933 років / записала Л. Гоцуляк, 25.10.2018 р. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/igor-fedorovych-malitskyj-1925-r-n/> (дата звернення: 10.02.2026).
28. Маркова С. В., Шеремета Л. О. Вітальна травма жертв Голодомору-геноциду: історико-психологічний аспект «нетрадиційного» харчування українців. *Український селянин*. 2020. Вип. 24. DOI: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4115> (дата звернення: 10.01.2026).
29. Марочко В., Мовчан О. Голодомор 1932–1933 років в Україні: *Хроніка*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2008. 294 с.
30. «Ми б'ємо в Великий дзвін...». Голодомор 1932–1933 рр. очима української діаспори: док. з фондів ЦДАВО України / упоряд. Н. М. Маковська [та ін.]. Київ: Горобець, 2008. 224 с.
31. Національний музей Голодомору-геноциду. Музей Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua> (дата звернення: 18.04.2026).
32. Ніколенко О. Голод в Україні 1921–1923 рр. URL: <https://suspilne.media/51507-golod-v-ukraini-1921-1923-rokiv-hronika> (дата звернення: 24.03.2026).
33. Панченко П. П. Геноцидний голодомор – породження тоталітаризму. Київ, 2007. 24 с.
34. Петренко І. Опір геноцидній політиці комуністичного тоталітарного режиму в 1932–1933 рр. за документами фондів Національного музею Голодомору-геноциду. *Українознавчий альманах*. 2023. Вип. 33. С.137–145. URL: <https://www.ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/517/515> (дата звернення: 15.04.2026).
35. «Питання життя і смерті – зібрати хліб з України»: УІНП презентував історичний ролик до 100-річчя масового голоду 1921–23 років. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/pytannya-zhyttya-i-smerti-zibraty-hlib-z-ukrayiny-uinp->

- [prezentuvav-istorychnyy-rolyk-do-100-richchya-masovogo-golodu-1921-23-rokiv](#) (дата звернення: 27.02.2026).
36. Про Голодомор прийдешнім поколінням. На урок. URL: <https://naurok.com.ua/metodichni-nastanovi-pro-golodomor-priydeshnim-pokolinnyam-118193.html> (дата звернення: 27.03.2026).
37. Прозрозкладка. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-890788> (дата звернення: 31.03.2026).
38. П'ятковська І. Продовольча політика радянської влади та її наслідки для українського суспільства: голодомори 1921–1923 і 1932–1933 років. *III Всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих науковців»* (5 травня 2026 р., м. Тернопіль): збірник матеріалів конференції. Тернопіль, 2026. (тези подані до друку).
39. Рацибарська Ю. «Стокгольмський синдром» як наслідок Голодомору? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/25176262.html?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 21.01.2026).
40. Рубаха І. Міжнародне визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених: збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю* (10 квітня 2025). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 124–129
41. Рубаха І. Роль Гарета Джонса у розкритті правди про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді: збірник матеріалів Всеукраїнської студентсько-учнівської науково-практичної конференції, присвяченої Дню науки* (15 травня 2025 р.). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2025. С. 161–167

42. Советизація українізацією. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/digest/2010/10/19/561> (дата звернення: 10.03.2026).
43. У парламенті Чехії відбулася конференція про Голодомор в Україні 1932–1933. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/u-parlamenti-chehiyi-vidbulasya-konferenciya-pro-golodomor-v-ukrayini-1932-1933> (дата звернення: 03.03.2026).
44. Україна і 100-річчя коренізації: як більшовики гралися в дружбу народів. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-ukrayinizatsiya-korenizatsiya/32380125.html> (дата звернення: 07.02.2026).
45. Україна й утворення Союзу РСР. Histua.com. URL: <https://histua.com/istoriya-ukraini/novitnij-chas/ukraina-i-utvorennnya-srsr> (дата звернення: 13.03.2026).
46. Хозлу А. Ю. Свідчення про Голодомор-геноцид 1932–1933 років / записала Л. Гасиджак, 06.08.2002 р. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/hozlu-anastasiya-yuriyivna-1914-r-n/> (дата звернення: 13.02.2026).
47. «Чорні дошки» Голодомору – економічний метод знищення громадян УРСР (СПИСОК). *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4cf147b447cf7/> (дата звернення: 31.01.2026).
48. «Чорні дошки» України. Що відомо про ті чорні справи радянського режиму. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3270840-corni-doski-ukraini-so-vidomo-pro-ti-corni-spravi-radanskogo-rezimu.html> (дата звернення: 29.12.2025).
49. Яцула М. Трансгенераційна травма Голодомору та її вплив на харчову поведінку. *Вісник Львівського університету. Серія: Психологічні науки*. 2023. Вип. 15. С.119–124. DOI: <https://doi.org/10.30970/PS.2023.15.15> (дата звернення: 08.01.2026).

50. 1919 – вийшов Декрет Раднаркому РСФРР про хлібну і фуражну розкладку. Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/sichen/11/1919-vyyshov-dekret-radnarkomu-rsfr-pro-hlibnu-i-furazhnu-rozkladku> (дата звернення: 06.03.2026).
51. 1932 – ухвалено закон «про п'ять колосків». Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/7/1932-vstupyv-u-diyu-zakon-pro-pyat-koloskiv> (дата звернення: 16.12.2025).
52. 90 років потому: парламенти 28 країн визнали Голодомор геноцидом українців. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3742975-90-rokiv-potomu-parlamenti-28-krain-viznali-golodomor-genocidom-ukrainciv.html> (дата звернення: 04.01.2026).
53. Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. London: Allen Lane, 2017. 507 p.
54. Bezo B., Maggi S. Living in "Survival Mode": Intergenerational Transmission of Trauma from the Holodomor Genocide of 1932–1933 in Ukraine. *Social Science & Medicine*. 2015. Vol. 134. P. 87–94.
55. European Parliament resolution of 15 December 2022 on 90 years after the Holodomor: recognising the mass killing through starvation as genocide. *Official Journal of the European Union*. 2023. European Parliament. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0449_EN.html (дата звернення: 30.04.2026).
56. Jones G. Famine rules Russia: The 5-year Plan Has Killed the Bread Supply. *The London Evening Standard*. 1933. March 31. URL: https://www.garethjones.org/soviet_articles/famine_rules_russia.htm (дата звернення: 24.01.2026).
57. Mace J. E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983.

58. The Holodomor of 1932–1933: the scholarly verdict. *День*. URL: <https://day.kyiv.ua/node/142147> (дата звернення: 03.05.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А

Етап	Зміст (заповнює учень)
Передумови (що передувало подіям?)	
Політика влади (які рішення приймались?)	
Механізми (як це здійснювалось?)	
Наслідки (що сталося?)	
Реакція суспільства (як діяли люди?)	

Додаток Б

